

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Олександр Чучалін

**ДЕРЖАВА І ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА В УКРАЇНІ
У 1920–1930-ТІ РОКИ**

Монографія

Умань
Видавець «Сочінський М. М.»
2019

УДК 2(09)(477)“1920/1930”(02)
Ч-96

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(Протокол № 7 від 19 грудня 2018 р.)*

Рецензенти:

Коляструк О. А. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Кузнець Т. В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Соб'ят Г. Г., протоієрей – доктор богословських наук, професор, ректор Чернівецького православного богословського інституту.

Чучалін О. П.

Ч-96 Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки: Моногр. / Олександр Чучалін; МОН України, Уманський держ. пед. у-тет імені Павла Тичини. – Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2018. – 180 с.

ISBN 978-966-304-298-5

Монографія присвячена державно-церковним відносинам в Україні 1920–1930-х рр.

На основі широкого кола джерел з'ясовано стан наукової розробки проблеми в історіографії, систематизовано та проаналізовано джерельну базу, досліджено політико-правове поле становища Православної Церкви в Україні, її роль в культурно-освітній сфері, визначено засади радянської державної політики щодо церковного майна та ліквідації культових споруд, розкрито становище православного духовенства в період формування радянської тоталітарної держави.

Книга буде корисною вчителям, науковцям, аспірантам, студентам, а також усім тим, хто цікавиться історією Православної Церкви в Україні міжвоєнного періоду.

УДК 2(09)(477)“1920/1930”(02)

ISBN 978-966-304-298-5

© Чучалін О.П., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	6
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
РОЗДІЛ 2 ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ.....	43
РОЗДІЛ 3 ЛІКВІДАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА.....	70
РОЗДІЛ 4 ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ.....	111
ПІСЛЯМОВА.....	131
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ....	137
ДОДАТКИ.....	172

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАК – Всеукраїнська антирелігійна комісія
ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді
ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДАЧО – Державний архів Черкаської області
ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР
ЗАГС – Відділ запису актів громадського стану
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
Ліквідвідділ НКЮ – Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції
НКВС УСРР – Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР
НКО УСРР – Народний комісаріат освіти УСРР
Наркомфін УСРР – Народний комісаріат фінансів УСРР
НКЮ УСРР – Народний комісаріат юстиції УСРР
ОВК – Окружний Виконавчий Комітет
Окрадмінвідділ – Окружний адміністративний відділ УСРР
РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР
РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР
РКП (б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РКСМ – Російська комуністична спілка молоді
РПЦ – Російська Православна Церква
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СВБ – Спілка воєнних безвірників
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УНР – Українська Народна Республіка
УПЦ – Українська Православна Церква
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в місті Києві
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих

органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів
громадських об'єднань України
ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР

ПЕРЕДМОВА

В Україні на початку ХХІ ст., серед числа важливих пріоритетних завдань, постали проблеми розбудови громадянського суспільства, активізації державотворчого процесу. У цьому контексті однією з найактуальніших у суспільному розвитку виявилась проблема гармонізації взаємовідносин державних і церковно-релігійних інститутів.

Процеси національного та релігійно-духовного відродження, які мають місце в сучасній Україні, супроводжуються поглибленням інтересу до вітчизняної історії та культури. Нинішнє суспільство переосмислює та переоцінює події, що відбувалися в умовах радянської дійсності, у тому числі й у сфері державно-церковних відносин.

Історично склалося, що витoki багатьох негараздів у новітніх державно-церковних відносинах беруть початок із недалекого минулого України, яке потребує об'єктивного аналізу з позицій накопиченого досвіду. Серед численних проблем, характерних для зазначених відносин, помітно виділяються процеси здійснення державою політики щодо Православної Церкви.

Значні втрати культурного та архітектурного спадку, яких зазнала Україна в радянський період своєї історії, сучасна недбалість, безгосподарність, недотримання законодавства з охорони пам'яток історії й культури актуалізують доцільність дослідження заходів з ліквідації церковних споруд, конфіскації церковних цінностей та репресій проти православного духовенства. Особливий інтерес у дослідженні цих процесів представляє міжвоєнний період вітчизняної історії. Він є надзвичайно важливим для науковців, оскільки сучасний стан культових споруд в Україні значною мірою зумовлений політикою радянської влади щодо Православної Церкви, її майна та кліру в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.

Домінування упродовж усього радянського періоду атеїстичної ідеології сформувало негативне ставлення до

культурної спадщини. Під загрозою опинилася історична пам'ять нації, уособленнями та хранителями моральних, етичних, естетичних норм і цінностей якої завжди були церкви, монастирі та духовенство. З огляду на це, дослідження механізмів руйнування культурних споруд, ліквідація церковних цінностей та репресії проти православного духовенства у недалекому минулому українського суспільства є важливим для історичної та релігієзнавчої науки. У вітчизняній історіографії відсутній комплексний аналіз з даної проблеми. При цьому для сучасної науки важливим є розкриття причин, передумов, засад державної політики в сфері релігії, напрямків діяльності владних інституцій щодо сакральних об'єктів та служителів культу, їх наслідків для подальшого розвитку культури українського суспільства.

Проблема наступу держави на Православну Церкву потребує, безумовно, більш глибокого та всебічного вивчення як у теоретичному, так і в конкретно-історичному аспектах, зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій. Окрім цього, до сьогодні не підраховані точні втрати сакральних споруд, а в окремих регіонах навіть не проведений їх повний облік. Засвоєння як позитивного, так і негативного досвіду роботи державних та громадських організацій у сфері охорони культурних цінностей, дає змогу відшукати шляхи її удосконалення на сучасному етапі, є важливим для правильного наукового розуміння минулого. Розгляд питань взаємодії таких важливих соціальних інститутів, як держава і Церква, дозволяє визначити перспективу досягнення в суспільстві їх партнерських відносин.

Релігійне відродження зумовило появу безлічі завдань, пов'язаних з нормалізацією релігійного життя, оптимізацією державно-церковних і міжконфесійних відносин, зокрема подоланням гострих і болючих міжцерковних конфліктів. Очевидно, що мінімізувати їх можливо лише шляхом відновлення майнової і соціально-політичної справедливості у відносинах держави і Церкви,

засудження насильницьких секуляризаційних дій влади й визнання права релігійних організацій на культові споруди, церковне майно й реалізацію діяльності, спрямованої на матеріальне забезпечення життя релігійних громад. Водночас, успішне розв'язання міжконфесійних та державно-церковних проблем сприятиме зростанню авторитету України на міжнародній арені та її поступу до світового співтовариства як рівноправного партнера.

Таким чином, значимість зазначених проблем, актуальних у науково-теоретичному й практичному сенсі, їх недостатня розробка у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях, зумовили вибір теми наукового пошуку.

Виходячи зі стану теоретичного опрацювання проблеми, спираючись на результати наукових розробок учених та застосовуючи сучасний теоретико-методологічний інструментарій і критичний підхід до опублікованих документів і матеріалів архівів, автор поставив за мету розкрити зміст, характер та практику реалізації соціально-економічної політики держави щодо Православної Церкви у 1920–1930-ті рр.

Хронологічний період вивчення проблеми окреслено 1918–1930-ми рр., оскільки він є надзвичайно важливим і складним у відносинах між партійно-радянськими органами влади та церквою в УСРР. За нижню хронологічну межу взято 1918 р., що ознаменувався спробою встановлення влади більшовиків в Україні та впровадженням нового радянського законодавства, у тому числі і у сфері державно-церковних відносин. Верхньою хронологічною межею дослідження став 1937 р., коли політичні репресії щодо духовенства радянської України починають набувати масового характеру.

Опрацьовані матеріали стосуються території радянської України зазначеного періоду (без західних областей і Криму). У дослідженні назви регіонів, населених пунктів, їх адміністративно-територіальні межі зазначені у відповідності з чинним на той час поділом; ураховані зміни, що відбувались у зв'язку з ліквідацією губернсько-повітового поділу, районуванням та створенням областей.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. за період незалежності викликала інтерес багатьох вітчизняних дослідників. Збільшення досліджень було пов'язане насамперед із тривалою відсутністю можливості реалізації прав та свобод громадян, зокрема реальної свободи совісті у суспільстві, відсутністю джерельної бази наукових досліджень. Боротьба більшовиків із релігією становила невід'ємну частину класової боротьби, тому знищення релігії і церкви було одним із найголовніших завдань Комуністичної партії. Перемога на цьому ідеологічному фронті забезпечувала партії безмежну повноту влади й остаточне утвердження режиму. Антирелігійна пропаганда за радянської доби була спрямована на дискримінацію Церкви як соціального інституту, релігійних громад, духовенства. Вона і підпорядкувала собі історіографічні дослідження радянського періоду. Деяке іншого спрямування історіографія набуває з 1980-х рр. і до здобуття незалежності, а у період із 1991 р. і досьогодні виходить на інший якісний і кількісний рівень.

Загальний стан історіографії дослідження характеризується відсутністю комплексних робіт, присвячених аналізу формування політики соціально-економічного наступу радянської держави на Православну Церкву в УСРР/УРСР у міжвоєнний період.

Дана тема в спеціальних наукових дослідженнях не розглядалася, хоча в наявній на сьогоднішній день літературі немало приділено уваги проблемам взаємовідносин Церкви і радянської держави. Однак варто мати на увазі, що для багатьох праць характерний вплив тих чи інших ціннісних критеріїв та ідеологічних установок. У дослідженні для характеристики історіографії питання використовується проблемно-хронологічний

підхід.

Визначаючи певні етапи в історіографії нашої теми, автор монографії виходив із тих напрацювань і традицій, що склалися в новітній українській історичній науці, зокрема робіт О.М. Ігнатуші, Я.С. Калакури, В.П. Коцура, А.М. Киридон. Умовно в історіографії з обраної нами для вивчення теми виділяємо наступні етапи: радянська історіографія (1918–1991 рр.), сучасна українська та російська історіографія (1991 р. – початок ХХІ ст.), українська емігрантська історіографія та зарубіжна історіографія. У середині цих етапів можна також виділити окремі напрямки. У свою чергу, є достатньо підстав у радянському етапі виділити наступні періоди: перший – 1920-ті – початок 1930-х рр.; другий – середина 1930-х – перша половина 1980-х рр.; третій – друга половина 1980-х – 1991 рр.

Сучасна історіографія представлена працями українських авторів, які можна класифікувати за окремими напрямками: вивчення державної політики щодо Церкви; розкольніцька діяльність серед духовенства та віруючих; правові аспекти впливу радянської держави на Церкву; регіональні дослідження; знищення матеріальної бази та конфіскація цінностей; переслідування духовенства і репресії; біографічні студії (персоналії) та дослідження російських науковців.

Аналізуючи радянську історіографію, можна виділити дві характерні ознаки. По-перше, радянські дослідники не мали доступу до першоджерел, які б могли пролити світло на процес прийняття політичних рішень щодо церкви та духовенства. По-друге, головна перешкода для об'єктивної розробки теми полягала в необхідності для дослідників працювати в рамках радянської парадигми.

Перший напрямок радянської історіографії дослідження проблеми пропонуємо окреслити хронологічними рамками від початку 1920-х рр. – до початку 1930-х рр. Він характеризувався вкрай неоднозначними, часто суперечливими процесами у відносинах більшовицької влади і Церкви.

У першу чергу, це роботи радянських партійних та державних діячів того періоду – В.І. Божка [140], В. Біднова [233], Г.І. Денісова [268], Б. Кандідова [180 – 182], П.А. Красікова [184], А. Лукачевського [186–187], І.К. Сухоплюєва [207], Є.М. Ярославського [213–217; 421–425]. Їхні праці зумовлені ідеологічним замовленням нової влади, насичені антирелігійною пропагандою та характеризують Православну Церкву як реакційний інститут, ворожий радянській владі й народові.

Знайомлячись з антирелігійними працями авторів того періоду, слід мати на увазі ті історичні умови, за яких вони були написані. За формою та змістом ці дослідження носили переважно ідеологічний характер. Цінність подібних публікацій полягає, перш за все, у фіксації тогочасної ситуації відповідно до історичних обставин.

Публікації діячів партії та радянських органів влади можна одночасно розглядати і як джерело для вивчення проблеми, і як надбання історіографії, яка вперше визначала пріоритетні установки і напрямки висвітлення зазначеної нами теми.

У цілому, згадані вище праці носять здебільшого описовий характер, а їх структура є досить одноманітною, насиченою значним фактичним матеріалом. Хоча всі вони написані в руслі вимог марксистської методології і переслідували цілком конкретно визначену мету, однак публікації цих авторів дають доволі ґрунтовний матеріал з історії державно-церковних відносин і окремих конфесій сучасними дослідниками проблеми.

Цінність дослідження В. Біднова [233] полягає у тому, що, здійснюючи екскурс в історію Православної Церкви України, автор охарактеризував загальний стан Церкви, кількісний склад її єпископату, духовенства та мирян.

У контексті засудження контрреволюційної діяльності було опубліковано ряд праць Б. Кандідова [182], де він стверджував, що всі церковники – «шпигуни та агенти світової буржуазії» і підтримують зв'язки з зарубіжжям. Автор доводив історичну зумовленість конфлікту церкви і радянської влади. У своїх нарисах він коротко

змальовував класову позицію Православної Церкви на південному фронті громадянської війни у 1918–1919 рр. та звинувачував церковників у підтримці буржуазно-поміщицької контрреволюції.

Особливий інтерес представляють публікації Є. Ярославського [421–425], який очолював Союз воєвничих безбожників. Його публікації мають відкрито антирелігійне спрямування, у них автор популяризував марксистсько-ленінський атеїзм, досліджував походження релігії, висвітлював її класові корені та соціальну суть, давав «наукову» критику Святого Письма. У своїй атеїстичній публіцистиці Є. Ярославський головну увагу звертав на висвітлення несумісності наукового і релігійного тлумачень дійсності, на викриття «шкідливості» релігійної ідеології для народу. Наслідуючи В. Леніна, він писав: «Релігія – це пов'язка на очах у людини, яка заважає їй бачити світ правильно; і завдання наше полягає в тому, щоб цю пов'язку зірвати і навчити масу робітників та селян бачити те, що є, розуміти те, що є, і уміти перебудувати цей світ так, як це потрібно робітникам і селянам» [216].

У своїх дослідженнях Є. Ярославський звинувачував церкву і духовенство у «сприянні» здійсненню кріпосницького, самодержавного гноблення, підтримці такого порядку своїми проповідями, всім своїм впливом на маси, у проведенні політики роз'єднання народів різної віри, у боротьбі проти всякого визвольного революційного руху [424].

Досить складним і неоднозначним виявився наступний напрямок історіографії радянської доби: середини 1930-х – першої половини 1980-х рр. Праці теж були написані на основі марксистсько-ленінської ідеології та обмеженої кількості документальних джерел. Дослідження А. Седюліна [389], Г.Л. Семенка [390], М.О. Голодного [261], Б.С. Кобзара [316], В.Я. Терезова [402] відзначилися антирелігійною та антицерковною заангажованістю та тенденційним використанням широкого кола архівних матеріалів.

Науковці М. Голодний, Б. Кобзар та В. Терезов своїми дослідженнями державно-церковних відносин, радянського виховання, антирелігійної пропаганди у сфері освіти показали рівень заангажованості матеріалів більшовицькою партією. Зростає кількість праць дослідників цих років та поживавлення дослідницької роботи у сфері розвитку атеїзму. Це було безпосередньо пов'язано з постановою ЦК КПРС, що вийшла у липні 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» [151].

На межі другої половини 1980-х – 1991 р., завдяки демократизації суспільства та гласності політичного процесу, почав відкриватися доступ до заборонених раніше архівних джерел – усе це створило сприятливі умови для об'єктивного висвітлення історії взаємовідносин церкви та держави в радянський період.

Одним із перших істориків-релігієзнавців України, який на основі нових джерел підійшов до осмислення державно-церковної політики лідерів Комуністичної партії СРСР і Компартії УРСР, став В. Єленський [276]. Його студії розпочалися ще за часів «перебудови» і відзначалися ґрунтовністю та сміливим, оригінальним, як на той час, баченням подій у релігійному житті минулого.

Певний інтерес становлять колективні та одноосібні монографії, серед яких дослідження Г.В. Касьянова та В.М. Даниленка [296], які розкрили такі поняття, як «сталінізм» та «українська інтелігенція». Хоча роль і місце православного духовенства у відносинах із державою не стали предметом їхнього дослідження, але авторами була дана загальна картина політики більшовизму, яка впливала на становище Церкви і духовенства.

У своїй розвідці В.І. Ульяновський [409] вперше на теренах України подав інформацію про маловідомі сторінки вбивства митрополита Володимира (Богоявленського). У ній автор подає короткий опис тих подій та деталізує причини і місце вбивства.

Із розпадом СРСР почався новий період у вивченні політики радянської держави щодо Православної Церкви,

якому був властивий яскраво виражений ідеологічний характер. Сучасна історіографія теми датується 1991 р. – початком ХХІ ст. і поділяється на сучасну українську та сучасну російську історіографію. На відміну від праць радянських науковців, значно розширилася тематика та напрями сучасних досліджень. Багато проблем та питань з історії відносин Церкви та радянської влади, що раніше були штучно закриті для досліджень, тепер отримують широкий резонанс та висвітлення. Наукові праці стали максимально об'єктивними, до них залучалася широка джерельна база, а відтак, вони відзначаються неупередженістю та незаангажованістю.

Відкриття засекречених архівних фондів, що почалося з кінця ХХ ст., дало можливість історикам ознайомитися з документами, котрі висвітлюють радянську політику щодо Церкви. Вітчизняні дослідники отримали доступ до сотень тисяч розсекречених архівних справ, що спричинило появу численних праць про державно-церковні відносини, репресії церковних ієрархів, священиків і простих вірян, знищення культових споруд та монастирів тощо.

Праці українських науковців є різними за напрямками досліджень, тому пропонуємо виокремити наступні напрями сучасної української історіографії:

– вивчення державної політики щодо Церкви.

Уперше загальний огляд сучасної української історіографії історії православної церкви в Україні у ХХ ст. в контексті державно-церковних відносин здійснила А. Киридон [298–315]. Державно-церковні відносини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. у світлі сучасної історіографії виокремив О. Ігнатуша [285–292].

Проблема відносин більшовицької держави і Православної Церкви протягом 1917–1930-х років у системі «державна-церква-суспільство» становить основний предмет зацікавлення А. Киридон [299; 308; 314]. У публікаціях автора розглядаються різнобічні аспекти державно-церковних відносин цього періоду: витоки та еволюція політики партійно-державного керівництва

Радянської України щодо релігії і Церкви, становище окремих конфесій через призму взаємин Церкви і держави та міжконфесійних відносин. Авторка вперше в історіографії проблеми вдається до аналізу соціального виміру державно-церковних відносин.

Відомий дослідник державно-церковних відносин, засновник цілої наукової школи В. Пащенко [355–368] зосередив увагу на діяльності Руської Православної Церкви. Його праці, присвячені переслідуванню віруючих українських єпархій РПЦ, обновленському руху, діяльності Соборно-єпископської церкви, Істинно-православної церкви, перетворилися в 1990–2000-х рр. на підґрунтя для подальшого осмислення Церкви як об'єкта терору радянської доби, а також започаткували низку нових перспективних напрямів досліджень.

У монографії «Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки» [356], яка вийшла друком у 2004 р., В. Пащенко у співавторстві з А. Киридон на основі широкого кола документальних, насамперед архівних матеріалів аналізують одну з найскладніших проблем новітньої історії України: стратегію і тактику більшовицької держави щодо релігії і Церкви у 1917–1930-х рр. Автори досліджують формування політико-правової бази відносин влади і церкви, простежують еволюцію ставлення державно-парійних органів до різних аспектів церковно-релігійного життя. З'ясовуються причини, суть і наслідки кампанії з вилучення церковних цінностей, показано трагічну долю Української автокефальної православної церкви, розкрито маловідомі сторінки діяльності інших конфесій та релігійних організацій, запропоновано авторську періодизацію розвитку обновленського руху в Україні, також розглянуто процес становлення антирелігійної агітаційно-пропагандистської машини в комуністичній державі. У дослідженні розкрито майже всі грані відносин, які були між державою і Церквою, але не розглянуто долю періодичних видань, як всесоюзних, республіканських, так і місцевих, які в собі несли

агітаційні та пропагандистські методи щодо атеїтизації суспільства.

Глибиною наукового аналізу державно-церковних відносин в Україні перших десятиліть ХХ ст. вирізняються роботи В.І. Ульяновського [409; 449]. Він аналізує державну політику Української Центральної Ради стосовно релігії та Церкви. Автор детально висвітлює діяльність Департаменту ісповідань, зокрема проблему українізації Церкви. Широко реконструює внутрішньо-церковне життя в Україні: єпархіальні з'їзди, церковно-релігійні рухи, створення та діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради та першої сесії Всеукраїнського Церковного Собору.

Проаналізувавши напрацювання авторів, які досліджували державну політику щодо Церкви, відзначимо, що всі вони єдині у своєму твердженні: радянська влада чинила найпотужніший тиск на Церкву через законодавчу систему. Погоджуючись із ними, розкриваємо напрями тиску – через декрети, інструкції, циркуляри, положення, аналізуючи та узагальнюючи їх.

– Розкольніцька діяльність серед духовенства та віруючих.

Загалом проблеми церковного розколу, наслідків діяльності лояльної до більшовицької влади церковної опозиції, специфіки обновленського руху та релігійного життя в цілому на території України залишаються одним із пріоритетних напрямів досліджень. Зокрема, слід назвати праці Г.І. Білана [234], Т.Г. Бобко [238–240], Л.С. Демидович [456], С.І. Жилюка [277–278], А.М. Киридон [298–315], І.М. Преловської [373–374], В.І. Силантьєва [391–392] та інших.

Плідно працюють у царині релігійно-церковної проблематики С.І. Білокінь [236], А. Зінченко [281–282], В.О. Пащенко [355–368], І. Преловська [373–374], основним предметом вивчення яких є історія Української автокефальної православної церкви та її діячів.

У своєму дослідженні О.М. Ігнатуша [298] аналізує стан православ'я в Україні, яке у 20–30-х рр. ХХ ст.

розкололося на кілька церков і шукало шляхи для відновлення єдності. Розкриває модернізаційний характер розколів та висвітлює вплив європейської цивілізації, української національної революції та комуністичної системи на інституційний стан церковного середовища. Він реконструює специфіку внутрішньої організації конфесій – органи управління, єпархіяльна та парафіяльна структури.

Історик О.П. Тригуб [405] свою монографію присвятив одному з найтрагічніших періодів в історії РПЦ – 20–30-х рр. ХХ ст. – часу активного протистояння держави та церкви, пошуку духовенством свого місця у новому суспільстві, реформаційних прагнень та боротьби за виживання. Дослідження розкриває мало вивчені питання розколу РПЦ і ліквідації радянською владою опозиційного духовенства, позиція якого не узгоджувалася зі схемою державно-церковних відносин, що пропонувалася партією та спецслужбами.

Даючи оцінку розкольницькій діяльності серед духовенства та віруючих, вважаємо, що політико-правові відносини відіграють важливе як теоретичне, так і практичне значення. Адже законодавча база і формувала ті відносини між державою, Церквою та суспільством.

– Правові аспекти впливу радянської держави на Церкву.

Дослідження Г.В. Лаврик присвячене теоретичним і методологічним аспектам формування системи засобів, способів і процедур правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері життєдіяльності людини, його значення в забезпеченні права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій у Радянській Україні 1919–1929 рр. [460].

У монографії Г.В. Лаврик [327] досліджується державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в Радянській Україні 1919–1929 рр. Сформульовані пропозиції щодо закріплення і здійснення цього права, вдосконалення чинної редакції Закону України «Про свободу совісті та

релігійні організації» № 987-ХІІ від 23 квітня 1991 р., діяльності Державного комітету України у справах національностей та релігій.

Ґрунтовне наукове дослідження Л.А. Дудки [457] присвячене комплексному історичному та політико-правовому аналізу ролі та місця Спілки войовничих безвірників в антирелігійній політиці державно-партійних органів в Україні. Автор проаналізувала зміст та форми діяльності безвірницького товариства, простежила зв'язок процесів становлення радянської тоталітарної системи з організаційно-структурними та функціональними змінами, яких зазнавала Спілка войовничих безвірників упродовж свого існування. СВБ України мала власний друкований орган – журнал «Безвірник».

– Регіональні дослідження.

Дослідник І.І. Янушевич [420] дає аналіз основних аспектів політики радянської влади відповідно до релігійних організацій на території Білорусії в період із 1917–1928 рр.

Наукове осмислення регіональних особливостей державно-церковних відносин відображене також у працях О.Д. Форостюка [410], Р. Бєлоглазова [452].

Праця О.Д. Форостюка [410] є однією з перших спроб подати історію Православної Церкви на Луганщині в радянський період. Особливий інтерес викликають численні джерела, які були введені автором уперше.

Політика радянської влади щодо релігійних конфесій Кримської АСРР у 1920-ті рр. знайшла відображення у публікаціях Р. Бєлоглазова [452].

Щодо дослідження життя і діяльності монастирів на терені України, то тут відзначимо Юрія Мариновського [337], який присвятив свої праці історії православних монастирів на Черкащині. Слід відзначити його другу книгу «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року» (із серії «Черкаська минувшина»), що присвячена функціонуванню і життєдіяльності православних обителів з 1917 по 1960-ті рр. На великому, в переважній більшості архівному,

матеріалі вперше відтворюється механізм поступового знищення у роки радянської влади монастирів на Черкащині.

Регіональні дослідження дають можливість побачити ситуацію в тому чи іншому регіоні, проаналізувати, узагальнити картину подій, які різнилися масштабністю, терміном та матеріально-технічним становищем. Своїм дослідженням подаємо не тільки зовнішні чинники, а й внутрішні, якими показуємо життя окремо взятої громади, православного священнослужителя та мирянина.

– Знищення матеріальної бази та конфіскація цінностей.

Впливові державної політики щодо релігії на функціонування механізму охорони пам'яток історії та культури культового призначення у 1917–1941 рр. присвятив свою монографію О. Нестуля [343–344]. У ній висвітлюється роль державних пам'яткоохоронних органів, музеїв, установ Всеукраїнської Академії наук та громадськості у їх вирішенні. Показано вплив державної політики щодо релігії на функціонування механізму охорони пам'яток історії та культури культового призначення.

Вилучення церковного майна з культових споруд бере свій початок з 1922 р. Чимало дослідників вивчали дану проблему в контексті історичних подій в Україні. Слід відзначити таких дослідників, як В. Веригу, П. Волю, Л. Демидович.

Відомі науковці О.О. Нестуля [343–344], В.І. Верига [247] виявили, що в умовах економічної кризи початку 1920-х років, перманентного селянського повстанського руху більшовицький уряд намагався вирішити соціально-економічні проблеми країни шляхом реквізиції майна церкви, її культових атрибутів. Одночасно реалізовувалася справа дискредитації РПЦ як експлуататора народної праці, інституції, що не підтримала боротьбу з голодом. Однак поза увагою дослідників залишилася тема механізму вилучення, використання центрального і територіальних апаратів

ВЧК – ДПУ в організації кампанії в Україні.

Однією з важливих і дійсно цінних праць про вилучення церковних цінностей є дослідження Василя Вериги «Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.» [247]. Конфіскацію церковних цінностей в Україні, Білорусі та Росії в 1922 р. автор розглядає в контексті голодомору 1921–1923 рр. У даному дослідженні дається історичний аналіз ситуації того періоду, методи вилучення церковних цінностей, підраховуються збитки, нанесені національній культурі України.

Суттєвим доповненням до розгляду матеріальної бази та руйнування храмів став «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» [440], який був виданий Українським інститутом національної пам'яті. Він розглядається як важливий чинник відтворення історичної пам'яті, без якої неможливо уявити національну культуру, - ментальність, суперечливий поступ вітчизняної історії. Зібрана документальна інформація й офіційні дані розкривають історію руйнування церков і монастирів в Україні, яке тривало майже упродовж всього минулого століття. Дана праця дала коротку інформацію про кількість знищених храмів, монастирів відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України.

Слід відзначити і ґрунтовне дослідження А.С. Демидович [456], де автор в одному з розділів торкається проблеми вилучення церковних цінностей та майнового становища церкви. Економічне становище Православної Церкви зазнає істотних змін наприкінці 1920-х років. Усе майно існуючих у державі церков було проголошено народним надбанням, проводилася також конфіскація монастирських і церковних земель. Підрив економічної основи православ'я України був складовою частиною державної політики, спрямованої на зменшення ролі релігії в житті суспільства.

– Переслідування духовенства і репресії.

На особливу увагу заслуговують праці, які присвячені сталінському тоталітарному режиму та політичним репресіям кінця 1930-х рр. Їх авторами є

Д.В. Архієрейський [371], І.О. Белебеха [231], І.Г. Білас [235], Н.М. Бондарчук [242], В.А. Греченко і О.Н. Ярмиш [264], В.М. Даниленко [266], С.І. Жилюк [277–278], Г.В. Касьянов і В.М. Даниленко [296], З.Г. Лихолобова [334], П.І. Соболев [396], В. Ченцов [465], М. Шитюк [466].

Дослідник В.А. Греченко у своїй праці «Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті рр. ХХ ст.)» [264] розглядає питання формування тоталітарного режиму в Україні упродовж 1920-х рр. Із нових методологічних позицій, із залученням архівних матеріалів, періодичної преси, новітніх досягнень історичної науки він висвітлює проблеми непу, політичної боротьби у 20-х рр. ХХ ст., трансформації більшовицької партії у всеохопну державну організацію, роль репресивних органів у політичній системі радянської держави.

В.М. Даниленко та інші автори [266] у центр уваги своїх досліджень ставлять питання генезису й формування сталінізму, наслідки його впливу на економічну, ідеологічну та культурну сфери життя України.

«Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» – це видання є першим підсумком великої роботи, здійснюваної українськими істориками впродовж останніх років, з пошуку нових архівних матеріалів, що проливають світло на проблему терору і тероризму в Україні, та їх сучасного осмислення. Дане колективне дослідження складається з 13 нарисів: про терор і тероризм у теоретичному вимірі, про тероризм початку ХХ ст., про терор радянської доби, терор і тероризм у часи Другої світової війни та післявоєнний період, про придушення інакодумства в добу «застою», про проблеми боротьби з тероризмом на сучасному етапі [371].

У своєму дослідженні І.Г. Білас [235] уперше здійснив спробу детального висвітлення механізму функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з національно-визвольним рухом.

Г.В. Касьянов та В.М. Даниленко [296] основну увагу приділили відносинам інтелігенції та адміністративно-командної системи. Також аналізуються наслідки сталінської політики стосовно інтелігенції, подаються досі замовчувані факти.

Видання «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» присвячене трагічним подіям у політичній та соціальній історії України. Опираючись на унікальні архівні джерела, автори-упорядники розкривають мотиви, основні напрямки, наслідки та технології репресивних акцій, здійснюваних у добу «єжовщини». Авторські розвідки доповнено добіркою уперше видрукованих документів і матеріалів, відомостей про структуру і кадри НКВС УРСР [406].

У монографії П.І. Соболя «Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933)» [396] розглядаються історико-теоретичні аспекти походження й утвердження радянського тоталітаризму, проблеми використання тоталітарним режимом насильницької колективізації і Голодомору 1932–1933 рр. як засобів колонізації України, показані механізми і наслідки цієї політики. Досліджуються спроби державної партії втілити в життя комуністичну доктрину під час соціально-економічних перетворень кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Значно ширше на проблему політичних репресій у 1920-х роках поглянув В.В. Ченцов [465]. Він наголошував на тісному тандемі вищого партійного керівництва СРСР і УСРР зі спецслужбами у визначенні ворогів радянської влади і виробленні технологій їх знищення. У розділі, присвяченому державній політиці щодо православної церкви, автор акцентував увагу на репресіях проти духовенства у контексті справи патріарха Тихона, церковного розколу, обновленського руху.

Дослідники даної проблеми розглядають історико-теоретичні аспекти походження й утвердження радянського тоталітаризму, який у подальшому дав поштовх до репресій серед наукової інтелігенції,

духовенства, простих селян. Усі вони лише дотично розглядають тему репресій серед духовенства, але цінними є подані в їх працях статистичні дані про жертви репресій серед православного духовенства. У контексті нашої роботи детальніше зупиняємося на причинах арештів, з якими були пов'язані такі дії влади.

– Біографічні студії (персоналії).

Новим у пострадянській історіографії проблеми стало вивчення діяльності визначних особистостей церковної сфери. Щодо дослідження персоналій єпископату та духовенства, то слід відзначити їх невелику кількість, яка безпосередньо розкривала їхнє становище в роки правління безбожної влади.

У Свято-Покровській Голосіївській пустині вийшла друком невелика книга під назвою «В жертву Богу приноситься лучшее» [250], яка подає інформацію про життєвий шлях митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського). Саме він, будучи вбитим на території Києво-Печерської Лаври, став першою жертвою більшовицької влади. У даному виданні описується його життя і діяльність, останні дні життя, смерть та похорони митрополита. Свої спогади про владу Володимира у цій книзі подає протоієрей Іоан Корольков, який згадує його як доброго, чуйного та освіченого архіпастиря.

Відзначимо й те, що важливим доробком є праці духовенства про новомучеників і сповідників, які постраждали у першій третині ХХ ст. Серед досліджень про новомучеників та сповідників у центральній частині України слід відзначити праці Митрополита Черкаського і Канівського Софронія (Дмитрука). Перше видання було здійснене у 2001 р. під його загальною редакцією «Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання» [387]. Понад сто імен мучеників і сповідників Черкаської землі увійшло до цієї книги, що є скромною даниною пам'яті про них. За рішенням Священного Синоду всі вони були причислені до лику святих страсотерпців і прославлені усією повнотою

Української Православної Церкви.

Доповненим виданням про новомучеників Черкаських слід уважати його другу книгу. Вона містить унікальні архівні документи, спогади, які відображають багатостраждальне життя православних священників, священномонахів, ченців і благочестивих мирян, які служили Богові на теренах Черкащини й прийняли смерть за віру Христову в найбільш жорстокі часи більшовицької влади. До неї увійшли житія ще сорока жертв богоборницького режиму, визнаних святими [347].

У 2009 р. з'явилося нове видання Черкаської єпархії «Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання», до якого увійшли всі біографії новомучеників і сповідників ХХ ст. [348]. Святі Черкаські страсотерпці – лише невелика частина соборного явища і колективного образу мучеництва заради збереження святої православної віри і продовження її в майбутніх поколіннях.

Наукове видання «СМОЛОСКИП» у 2011 р. видало бібліографічний довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» [434]. Він містить біографічні відомості про репресованих священнослужителів і церковнослужителів Української Автокефальної Православної Церкви (з 1930 р. – Української Православної Церкви) в міжвоєнний період. Основою біографічних довідок є документи процесуального та не процесуального характеру – ордери та постанови про проведення арешту й обшуку, постанови про початок слідства, анкети та автобіографії заарештованих, протоколи допитів обвинувачених та свідків, документи, отримані з інших установ та організацій під час провадження справи, обвинувальні висновки у справі, рішення судів, трійок, особливих нарад, заяви та касаційні скарги засуджених та їхніх родичів.

Дослідження Л.П. Рилкової «Біографічні відомості про братію Києво-Печерської Лаври, що постраждали за Православну віру в ХХ столітті» [382] є оглядом відомостей

про біографії ченців найбільшого в Україні монастиря - Києво-Печерська Лавра. Братія Лаври в ХХ ст., як і всі православні віруючі нашої країни, зазнала гонінь. Обитель було зачинено, більшість насельників Лаври заарештовано, кілька десятків із них розстріляно. У книзі, поряд із біографічними даними, викладено також документальні матеріали з історії Лаври.

Серія «Реабілітовані історією», започаткована з ініціативи Героя України, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка, академіка НАН України П.Т. Тронька – данина пам'яті про всіх невинно убієнних, принижених і зганьблених тоталітарним режимом [446–447].

Основними джерелами для видання книги про Черкаську область стали документальні матеріали центральних державних архівів України, Служби безпеки України і її обласного управління, Міністерства внутрішніх справ та його обласного управління, суду, прокуратури, публікації в пресі, серіях книг із порушених питань, дисертації науковців тощо.

Том «Реабілітовані історією. Черкаська область» складається із чотирьох книг. Друга, третя, четверта книги, які включають біографічні довідки, нариси та фотокопії архівних документів, уже опубліковані [446 – 447].

Четверта книга «Реабілітовані історією. Черкаська область» продовжує публікацію в розрізі районів, довідок про реабілітованих (переданих УСБУ по Черкаській області й уточнених у районних держадміністраціях і міськрадах) репресованих у позасудовому порядку – «двійками», «трійками», «особливими нарадами» і «колегіями» [447].

Сучасна російська історіографія унаочнює динаміку публікацій науковців Російської Федерації з використанням першоджерел, як архівних, так і друківаних матеріалів.

Серед цих публікацій дослідження державно-церковних відносин на території СРСР, Російської

Федерації та країн СНД таких авторів, як: Ю.А. Бабінова [227], О.Ю. Васильєвої [244–245], М.І. Востришева [256], М. Горєва [262], Н. Донєнка [269–271], А. Журавського [279], В.А. Ковалева [317], В.Ф. Козлова [318], Д. Орловського [351], С.Г. Петрова [369], І. Резнікова [380], В. Ципіна [413].

Монографія російського дослідника Ю.А. Бабінова [227] присвячена дослідженню суті та особливостей державно-церковних відносин. Автор з різних сторін намагається показати цей специфічний вид суспільних відносин, визначити різні аспекти його проявів протягом багатьох століть у Східній Європі, виражає переконливість, що взаємодія та співпраця держави і церкви утверджують у суспільстві соціальну злагоду та взаєморозуміння між людьми. У своєму дослідженні він здебільшого зупиняється на характеристиці законодавчої бази, особливо на декреті «Про відокремлення церкви від держави», але не розкриває інструкцій та циркулярів, які несуть у собі теж законодавчі положення.

Дослідниця О.Ю. Васильєва [244–245] у своїх працях проаналізувала конфлікт РПЦ і радянської влади упродовж 1917–1943 рр. Вона стверджувала, що курс на церковний розкол був узятий більшовиками з перших днів захоплення влади, коли в лютому 1918 р. вони сприяли публікації обновленських матеріалів, а у вересні 1919 р. дозволили створення у Москві «Комітету у справах духовенства всієї Росії».

Серед сучасних російських дослідників було чимало священнослужителів, які займалися дослідженням як державно-церковних відносин, так і долею православного духовенства.

Протоієрей Владислав Ципін [413] дав загальну характеристику історії РПЦ з 1917 по 1990 рр., що дало змогу побачити становище Православної Церкви в Росії в цілому та допомогло, на основі його викладу, розширити деякі аспекти нашого дослідження.

Політику стосунків держави і Церкви в Росії подає у своїй праці священник Олексій Ніколін [345]. Він

зупиняється на відносинах у 20-ті рр. ХХ ст., висвітлює процес запровадження радянського законодавства та впровадження антирелігійної політики. Важливим у його дослідженні є акцентування уваги на джерельній базі, яку він подає в додатках. Подаючи джерела в хронологічній послідовності, автор через вертикаль подій подає всі законодавчі та нормативні документи того періоду.

Увага дослідників до аналізу повсякденного життя різних верств суспільства є досить популярною в сучасній історіографії. Адже єдиною сферою життя суспільства, здатною акумулювати різні сфери людського буття, є повсякденність. Повсякденне життя православного духовенства дає змогу побачити, як жило, чим займалось православне духовенство у першій половині ХХ століття.

Ієромонах Дамаскін (Орловський) подає життєписи мучеників, сповідників і подвижників благочестя Православної Церкви у ХХ столітті, що дає можливість ідентифікувати тих людей, які стали жертвами репресій того періоду [351]. Серед них варто відзначити регіональні дослідження, особливо протоієрея Миколая Доненка «Новомученики Феодосии: Священномученик Андрей Косовский, Преподобномученик Варфоломей (Ратных), Священномученик Иоанн Блюмович; Феодосия, Судак, Старый Крым в годы воинствующего атеизма, 1920 – 1938» [271]. У даній праці, яка здебільшого ґрунтується на архівних матеріалах, автор розширює коло інформації щодо православного духовенства, його долі в роки правління радянської влади на території Криму.

Серед єпископату РПЦ помітне місце посідає священномученик Іларіон (Троїцький), який пройшов шлях випробування віри і її дотримання за радянської влади. Книга під назвою «Священномученик Иларион (Троицкий), архиепископ Верецкий: Житие» [388] розповідає про особистість владики. Видання коротко подає інформацію про історичні події кінця ХІХ – початку ХХ ст., роль Православної Церкви та духовенства у житті суспільства.

Автор Т.В. Петрова подала у своїй праці опис

життєвого шляху архієпископа Феодора (Поздєєвського), який був репресований у роки безбожної влади. Завдяки її описам, увиразнено життя не тільки людини, священнослужителя, але і борця за свої релігійні переконання.

Дослідження «Последнее следственное дело архиепископа Феодора (Поздеевского)» [372] присвячена пам'яті одного із найвизначніших ієрархів в історії Руської Церкви ХХ століття – останнього настоятеля Данилового монастиря архієпископа Феодора (Поздєєвського). Владика був яскравою непересічною особистістю: аскет, учений монах, ревнитель вітчизняного Православ'я і одночасно активний борець із революцією. Він здійснив великий вплив на церковну політику по відношенню до безбожної влади, був зразком непохитного стояння у вірі. У даній праці міститься інформація слідчого діла владики, його перші арешти, допити та спогади про владика Феодора духовенством та мирянами.

Паралельно з дослідженнями радянських істориків протягом багатьох років вивчення церковної історії тривало і за кордоном, зокрема у середовищі української діаспори. У діаспорі було започатковано видання значної кількості праць, які відображали релігійні події в Україні. Серед дослідників діаспори слід відзначити Б. Боцюрківа [243; 427–429], Д. Дорошенка [272–273], Є. Пастернака [354], О. Хомчука [411] та ін.

Дослідники Б. Боцюрків та Д. Дорошенко зробили значний вклад у вивчення державно-церковних відносин та взаємовідносин з українським суспільством. Львівський історик Б. Боцюрків на базі архівних матеріалів здійснив аналіз сутності політики радянської держави стосовно Православної Церкви [243].

Історик Є. Пастернак у своєму дослідженні [354] детально описав Україну під більшовиками, що дає змогу проаналізувати ситуацію в самій державі. Автор Оксана Хомчук у своїй праці [411] дає аналіз УАПЦ на теренах України, її тернистий шлях та ліквідацію у першій третині ХХ ст.

Зарубіжна історіографія релігійної політики в СРСР щодо Православної Церкви пройшла великий шлях еволюційного розвитку. Вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна історіографія, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок. Слід зауважити, що наявні праці зарубіжних авторів подекуди хибують відсутністю об'єктивного зображення подій чи явищ. Як правило, дослідники зарубіжжя були позбавлені можливості ознайомитися з ситуацією в державі за допомогою документів (архівних джерел), їм були відомі лише загальні дані, написані за шаблоном, вигідним радянській владі.

Слід звернути увагу на статті Дж. Еліс «Релігійне радіомовлення в Радянському Союзі» [430] – ця тема практично не вивчалась вітчизняною наукою, але є дуже важливим чинником у житті віруючих СРСР.

Едвард Карр – один із найвідоміших англійських істориків ХХ ст., якому належить монументальна праця «Історія Радянської Росії» [295], що складається з 14 томів, які охоплюють широке коло питань історії трьох російських революцій, епохи становлення та суперечливого розвитку Радянської держави, відносин більшовицької партії з іншими політичними силами країни, ролі особистостей в радянській історії. Хоча він не торкається проблеми держави і Церкви, але трактує проблеми політичного, економічного та конституційного ладу в СРСР, всебічно аналізує міжнародну обстановку і реакцію у світі на події в Радянському Союзі до 1929 р., чим опосередковано дає ґрунт для аналізу церковно-релігійної ситуації.

Дослідник В. Коларз вивчав проблему ролі й місця церков у радянській зовнішній політиці [431]. Ним були розкриті загальні проблеми становища християнських церков у комуністичних країнах узагалі та СРСР зокрема.

Мідловський Л. у своєму дослідженні [432] зосередився на більшовицькому переслідуванні релігії і Церкви на території України протягом 1917–1957 рр. Необхідно також відзначити, що автор проаналізував у

загальному стан державно-церковних відносин та наголосив, що важливий вплив на свідомість людей у той час мали друковані засоби масової інформації.

Таким чином, здійснений аналіз історіографії проблеми дав змогу визначити її періодизацію і встановити, що історіографія проблеми державно-церковних відносин знайшла своє відображення у працях багатьох дослідників та публіцистів, які на основі як архівних матеріалів, так і друкованих документів подали картину тогочасних відносин держави і Церкви.

Вибір джерельної бази зумовлений метою і завданнями дослідження, її структурою, проблемно-хронологічним спрямуванням та системним підходом, необхідністю пошуку таких носіїв інформації, які б дозволили виявити фактологічний матеріал і сформулювати теоретичні судження та висновки дослідження. Доступ до багатьох документів, який став можливим останнім часом, ставить перед дослідниками завдання кардинально переглянути усталену точку зору, що понад сімдесят років формувалася не на фактах, документах, науковому підході, а виключно на політичних постулатах ленінсько-сталінської ідеології. Тому сьогодні розкривається увесь широкий спектр щодо дослідження державно-церковних відносин завдяки доступності архівних джерел.

Основною джерельною базою дослідження стали архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, періодичні видання того часу, спогади, які покладені в основу дослідження.

Виявлена у ході пошукової роботи сукупність різноманітних за походженням, змістом і призначенням джерел була систематизована за такими групами: партійні документи; документи державної влади (документи урядів, окремих наркоматів, відомств); мемуари політичних діячів; довідкові та статистичні матеріали; преса та інші засоби масової інформації.

Першу групу джерел становлять неопубліковані матеріали фондів українських архівів. Пріоритетність

матеріалів державних архівів полягає в тому, що саме вони забезпечують можливість науково-історичного аналізу суперечливих соціально-політичних подій і явищ у релігійному середовищі 1920-х – першої половини та середини 1930-х рр., уникаючи тенденційного відбору, застосовуючи класичні методи вивчення різних видів джерел, випрацьованих сучасною джерелознавчою наукою.

До другої групи відносяться опубліковані джерела, які несуть у собі інформацію офіційних друкованих органів.

Третю групу джерел становлять періодичні видання. Їх специфічною рисою, як джерел, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато видів інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події.

Окрему групу джерел становлять спогади (мемуари). Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що він їх описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів.

За час наукового пошуку автором опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі – ЦДІАУК), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), що склали достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження.

Основними групами джерел, представленими в ЦДАВО України, є документація органів державної влади, завданням яких було регулювання стосунків держави та церкви, документи церковних інституцій і установ,

неопубліковані матеріали особового походження, що розміщені у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1), Ради Народних Комісарів УСРР (Ф. 2), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5), Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Народного Комісаріату освіти УРСР (Ф. 166), Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду (Ф. 258), Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2623), Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984).

Важливі документи радянського періоду сконцентровані у фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, де зосереджені протоколи засідань, постанови, інструкції про проведення виборів до органів радянської влади, статистичні дані про чисельність священнослужителів, інформація про політичне становище в округах, роз'яснення ЦВК УСРР з правових питань, пов'язаних із відокремленням церкви від держави. Особливу цінність для дослідження становлять листи, скарги, прохання, заяви представників релігійних громад та вищої церковної ієрархії православних конфесій до секретаріату президії ВУЦВК. Окрему групу джерел склали виявлені серед матеріалів фонду документи про закриття сільських церков, київських храмів та монастирів і використання їх приміщень для культосвітніх потреб.

Фонд Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2) містить інформацію про утворення й діяльність відділу агітаційної пропаганди. Особливу цінність для нашого дослідження представляють справи з матеріалами про кількість вилучених цінностей по губерніях протягом 1922 року.

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) досліджені плани роботи адміністративного відділу, службові записки, інформативні матеріали про релігійних рух у республіці, заяви релігійних громад, відомості про конфіскацію церковних цінностей та

кампанію зняття церковних дзвонів, закриття та використання культових споруд, чисельність духовенства та членів релігійних громад.

Особливе значення матеріалів цього фонду полягає у тому, що в них відклалися численні документи релігійних організацій і громад, нагляд за якими здійснював НКВС та підвідомчі йому адміністративні відділи на місцях. Саме у фондах Наркомату внутрішніх справ УСРР збереглися протоколи губернських, єпархіальних, окружних, обласних, районних церковних соборів та з'їздів, на яких вирішувалися принципові питання внутрішнього та зовнішнього церковного життя.

Важливими документами фонду також є статистичні відомості про кількість служителів релігійного культу, статuti релігійних громад і списки їх членів, відомості про кількість монастирів, ченців і черниць по округах. Слід відзначити, що цінними також є листування про закриття молитовних будинків по округах, заяви, автобіографії службовців культу, які зреклися сану.

Фонд Народного комісаріату юстиції (Ф. 8) містить дані про співпрацю з каральними органами та притягнення до відповідальності священнослужителів. Для дослідження були використані обіжники, інструкції і розпорядження НКЮ, листування Народного комісаріату юстиції з органами влади, що стосувалося погодження релігійної політики; протоколи, звіти, доповідні записки губернських ліквідаційних комісій з відокремлення церкви від держави та ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР.

Значна кількість матеріалів фонду Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166) мають безпосереднє відношення до проблеми дослідження. Виявлені документи були залучені до аналізу антирелігійної політики радянської влади у сфері освіти, при вивченні питання про налагодження антирелігійної пропаганди, вилученні церковних цінностей, становища духовенства. Важливим також є те, що тут збережені документи про способи і методи передачі навчальних закладів під

юрисдикцію Наркомосу, ліквідації духовних семінарій та заборону викладання Закону Божого.

Щодо конфіскації церковних цінностей по округах, то у фонді Всеукраїнської Центральної Комісії з боротьби з наслідками голоду (Ф. 258) містяться справи з протоколами, витягами з протоколів, довідками, листуванням, у яких безпосередньо подана інформація щодо конфіскованого у Церкви майна та його подальшої долі.

Постанови, доповідні записки та витяги з протоколів ЦВК і РНК РСФРР, розміщені у фонді Народного Комісаріату праці (Ф. 2623), дають можливість проаналізувати долю звільнених від військової служби за релігійними переконаннями громадян і використання їх на громадських роботах.

Фонд Української Автокефальної Православної Церкви (Ф. 3984) містить матеріали про рух за автокефалію Української Православної Церкви і українізацію церковного життя. Декрети, накази та розпорядження радянського уряду сприяють можливості відстежити процес відокремлення церкви від держави. Цей фонд найкраще збережений, а його матеріали охоплюють період 1918–1929 рр.

Вивчення документів ЦДАГО України створює можливість для з'ясування ролі ЦК РКП(б)–ВКП(б) у розробці та реалізації церковної політики держави. Основну масу джерел становлять документи Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф. 1). Важливими для теми дослідження стали циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Особливий інтерес у фонді представляють протоколи засідань Всеукраїнської Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів ВУНК, НКВС і ДПУ УСРР. Цінним джерелом дослідження стали документи, які пов'язані з вилученням церковних

цінностей: циркуляри; протоколи засідань антирелігійних комісій.

У Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (далі – ЦДІАУК) вивчені і використані матеріали фонду Києво-Печерської Лаври (Ф. 128), де міститься інформація щодо конфіскації церковних цінностей з храмів Києво-Печерської Лаври, їх облік, кількість за описами, безпосереднє вилучення та їхня подальша доля. Особливу увагу привертають справи, що стосуються вилучення церковного майна з території Лаври. Саме у цих справах подаються детальні описи вилучення цінностей до фонду допомоги голодуючим. Виписка з протоколу засідання Президії Київського губвиконкому про передачу Лаврою пам'яток мистецтва старовини у відання Народного комісаріату освіти.

Для детального розкриття сутності й характеру державно-церковних відносин на рівні округів автором була здійснена науково-пошукова робота в Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО). В архіві були опрацьовані матеріали засідань секретаріатів, бюро губкомів (окружкомів) і повітових осередків КП(б)У, їх пленумів, конференцій і зборів, агітаційно-пропагандистських й інших відділів партійних комітетів. Опрацьовано ряд справ фонду Адміністративного відділу Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу (Ф. Р-375). Обіжчики НКВС, циркуляри і розпорядження губадмінвідділів дали можливість відстежити процес відокремлення церкви від держави на регіональному рівні, стан релігійного руху в окрузі. Документальні матеріали по округах теж містять цікаві статистичні дані про назви конфіскованих цінностей, їх вагу та місце, куди вони передані для збереження.

Отже, основу джерельної бази дослідження склало широке коло архівних матеріалів, що дозволило достовірно і всебічно розкрити тему дослідження для відтворення об'єктивної картини історичних процесів і

подій. Період незалежності України дав можливість відкриття багатьох засекречених фондів архівів, які в радянський період були недоступними для істориків. Аналіз справ архівних фондів розкриває картину державно-церковних відносин радянської доби окресленого періоду.

Важливою складовою джерельної бази дослідження стали також опубліковані документи. Від радянського періоду української історії залишилися неоціненні за змістом та обсягом тематичні збірки документів і матеріалів органів влади. Першими законодавчими актами з питання державно-церковних відносин стали декрети радянської влади, зокрема декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», прийнятий РСФРР у 1918 р., який став точкою відліку у визначенні на десятиліття політики держави щодо Православної Церкви. Слід зазначити, що до утворення СРСР у липні 1923 р., усі декрети і постанови центральних органів влади РСФРР автоматично поширювалися і на територію України.

Матеріали з'їздів та пленумів КПРС і КПУ, представлені у виданнях «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» [147–149], «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [150], дозволяють адекватно відтворити зміст партійної програми щодо антирелігійної пропаганди, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про вилучення церковних цінностей, передача і підпорядкування всіх закладів освіти (духовних училищ, семінарій, академій) у відання Народного Комісаріату освіти, тощо.

«Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР» [159–161] та «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [143–144; 162] дають можливість побачити опубліковані Декрети спочатку в Радянській Росії, а потім і в Україні. Щодо теми нашого дослідження, то в даних

збірниках міститься чимало документів про звільнення від військової служби з релігійних переконань, про порядок дозволу праці служителям релігійних культів, про передачу церковних цінностей до фонду допомоги голодуючим тощо.

Найважливішими серед законодавчих документів влади протягом 1920–1930-х рр. є радянські конституції, які закладали основи радянської церковної політики.

«История Советской Конституции (в документах). 1917–1956» [146] – це фундаментальне видання, що вирізняється значною кількістю матеріалу (368 документів) і дає досить повне уявлення про конституційний устрій Радянської держави протягом її розвитку. Позитивним у збірнику є те, що він об'єднав досить широке коло джерел, публікацій текстів документів. Укладачі збірника використовували «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду 1917–1937 рр.», «Відомості Верховної Ради СРСР», стенографічні звіти з'їздів Рад, сесій ВЦВК і ЦВК СРСР, сесій Верховної Ради СРСР, деякі збірники документів з історії Радянської Конституції та інші радянські видання. Тексти декретів і постанов, проекти яких були написані В.І. Леніним, наводяться за четвертим виданням творів В. Леніна.

На жаль, автори-упорядники О.О. Ліпатов та М.Т. Савенков не опублікували важливих документів конституційного значення, що містяться у збірниках правових актів, виданих у перші роки радянської влади. Також у збірці абсолютно не використані документи, що зберігаються в архівних фондах.

Однією зі складових джерельної бази є опубліковані статті, доповіді і промови лідерів більшовицької партії. Варто відзначити статтю антирелігійного змісту В.І. Божка «Отделение церкви от государства», яка була опублікована одразу після прийняття декрету, у якій автор аналізує основні положення декрету [140].

До комплексу робіт 1920-х років, які створили ідеологічну основу політики радянських органів влади

щодо церкви, відносимо твори багатьох партійних і державних діячів. Важливе значення мають праці більшовицьких лідерів В. Леніна та Й. Сталіна, які стосуються релігії і Церкви.

В. Ленін приділив значну увагу питанням релігії, аналізував її соціальні корені та соціальну суть із позиції марксизму. У березні 1922 р. з'явилася стаття В. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», в якій він піддав гострій критиці державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі. Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави та проведення атеїстичної пропаганди державними органами, В. Леніна, очевидно, не цікавило. У своїх працях вождь більшовиків намагався з позицій марксизму пояснити походження релігії, причини її підтримки тогочасним суспільством [152].

Ставлення Й. Сталіна до релігії змінювалося з часом. Однак його відрізняла послідовність у частині переслідування прагматичних цілей виживання і експансії комуністичного режиму [208]. Деяким дослідникам ставлення Сталіна до релігії бачиться неоднозначним.

Важливе значення для вирішення ряду питань наукового пошуку має документальний збірник «Мартирологія українських церков у чотирьох томах» [153], який був опублікований в Торонто у 1985 р. Збірник вміщує документи, матеріали, спогади, які вказують на численність репресованих та замучених у радянських концтаборах священників, чернецтва, а також висвітлюють діяльність катакомбної Церкви. З упевненістю можемо сказати, що на повноту дослідження цих аспектів не можна розраховувати, так як упорядники не могли мати доступу до архівних джерел державних установ СРСР і УРСР.

Особливу цінність має видання «Архивы Кремля. В 2-х кн. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.» [138–139], де опубліковані документи Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву Федеральної служби

безпеки, Державного архіву РФ і Російського центру збереження та вивчення документів новітньої історії. Документи цього збірника дають можливість простежити проведення партійно-державної лінії на придушення релігії та церковних організацій. У першій книзі публікуються всі без винятку документи 1922–1925 рр. про розгром Руської Православної Церкви і створення Політбюро та Лубянської церкви обновленської під час кампанії з вилучення церковних цінностей; судові процеси 1922 р. над духовенством та віруючими; підготовку в 1922–1925 рр. судової справи патріарха Тихона. У другій же книзі публікуються документи інших справ фонду Політбюро та інших фондів.

У 1994 р. видавництво Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету здійснило публікацію збірника «Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943 гг.» [137], головним редактором якого став протоієрей Володимир Воробйов. Збірник представляє собою укладений у роки гонінь унікальний збір документів, більшість із яких є безцінним свідченням історії Руської Православної Церкви ХХ ст. Тут розміщені короткі біографічні відомості і фотографії відомих ієрархів, списки всіх епархій та правлячих архієреїв, а також усіх архієреїв із переліком епархій, де вони перебували у період з 1917 по 1946 рр.

Православний Свято-Тихонівський гуманітарний університет у 2006 р. опублікував також видання під назвою «Изъятие церковных ценностей в Москве в 1922 году. Сборник документов из фонда Реввоенсовета Республики» [145]. У виданні здійснена наукова публікація документів із фонду Російського державного військового архіву про підготовку і проведення в Москві у 1922 р. операції з вилучення церковних цінностей.

Варто відзначити збірник документів і матеріалів під назвою «КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду» [151], який вийшов друком у

1962 р. і містить у собі найважливіші документи і матеріали, що характеризують ставлення Комуністичної партії і радянської держави до релігії і Церкви. Визначають завдання, зміст і форми атеїстичної пропаганди на різних етапах боротьби за соціалізм і комунізм. Цінним також є те, що не оминається і питання ставлення держави до релігії в Україні, подаються рішення і документи КП України, декрети і постанови уряду УРСР з питань релігії та атеїзму.

У джерельній базі нової та новітньої історії України провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. На відміну від періодики дорадянського періоду, преса СРСР загалом, у тому числі і УРСР, мала низку особливостей. Уже від початку 1920-х рр. не доводиться говорити про якісні відмінності в її ідейно-політичному спрямуванні. Усі газети, журнали, періодичні збірники в доборі матеріалу, його інтерпретуванні повинні були керуватися методологією марксизму-ленінізму, постановами партії та уряду.

У дослідженні використовувались матеріали періодичних видань: громадсько-політичні журнали, газети, бюлетені, збірники постанов і наказів НКВС, хоча більшість даних, надрукованих у той час, вимагають обережного використання, перевірки та співставлення з архівними джерелами.

Особливе місце в переліку періодичних видань посідає антирелігійна загальносоюзна та українська преса, серед якої слід відзначити загальносоюзні журнали, що видавалися в Москві: «Антирелигиозник» (1926–1941 рр.), «Безбожник» (1923–1941 рр.), газетні видання «Безбожник» (з 21.12.1922 – по 20.07.1941 рр.); українські журнали, що видавалися у Києві: «Безвірник» (1925–1935 рр.); газети: щотижнева «Безбожник» (1937–1941 рр.), яка виходила друком у Києві та «Войовничий безвірник» у Харкові (1929–1932 рр.).

Ці періодичні видання розповсюджувалися по всій території СРСР. Кількість примірників у тиражі сягала від

кількох сотень до десятків тисяч екземплярів. Газети і журнали антирелігійного спрямування впливали на свідомість людей своїми гаслами, статтями у випусках, заявами, карикатурами, що стосувалися життя та діяльності духовенства.

Спогади є одним із видів джерел, які несуть у собі інформацію про ту чи іншу подію. Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше розкривають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії.

Унікальною за своєю суттю є книга насельника Печерського монастиря І.М. Никодимова «Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.)» [219]. До недавнього часу період 1920–1940-х рр. був практично недоступний не тільки для широкого загалу, але і для істориків. Знаменно й те, що ця книга, за відомих обставин, ніколи не публікувалася на Батьківщині автора – в Росії, але вперше побачила світ у Києво-Печерській Лаврі. У ній описується минуле відомого монастиря, життя його братії, господарство, його розквіт у православній державі та знищення при безбожній владі. Автор проживав у ті роки на території Києво-Печерської Лаври і як її юрисконсульт був безпосереднім свідком багатьох описаних подій.

Отже, у своїй сукупності зазначені групи джерел складають різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання дає можливість реконструювати та всебічно й достовірно висвітлити соціально-економічні аспекти наступу радянської держави на Православну Церкву в 1920–1930-х рр. Аналіз джерельної бази дослідження дає нам можливість найкраще і найоб'єктивніше, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему.

Засекречені донедавна фонди архівних установ стали відкритими для дослідників і дають можливість вивчати

проблеми державно-церковних відносин. У дослідженні до наукового обігу вперше вводиться ряд нових, не опублікованих раніше архівних матеріалів, збірників документів, опублікованих статей лідерів більшовицької партії, антирелігійних періодичних видань, мемуарів, які не були раніше опрацьовані належним чином, що дало можливість сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка дозволила здійснити комплексне дослідження зазначеної проблеми.

Однак, з огляду на проблематику досліджень, відчутною є нестача ґрунтовних праць, які б, спираючись на найновіші відкриття у джерельній базі, запропонували комплексну оцінку впливу соціально-економічного чинника на державно-церковні відносини в Радянській Україні 1918–1937 рр. Потребують ґрунтовного дослідження питання антирелігійного виховання в школі, процеси закриття культових споруд, вилучення цінностей та їх подальша доля, доля православного духовенства.

Аналіз історіографії та джерел доводить необхідність подальшої розробки проблеми.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Більшовики прийшли до влади з виразною програмою дій щодо релігії і Церкви. Виробили вони її задовго до Жовтневої революції, запозичивши у К. Маркса і Ф. Енгельса теоретичні підходи до вирішення питання про сутність, зміст і заходи із забезпечення свободи совісті у пролетарській державі. Уже в проекті програми, підготовленій Г.В. Плехановим і В.І. Леніним та ухваленій II з'їздом РСДРП у 1903 р., російські соціал-демократи домагалися «необмеженої свободи совісті» (ст. 5), «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від релігії» (ст. 7), «відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (ст.13). [149, с. 62].

Погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна на атеїзм, релігію, церкву – важлива складова теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, що має велике значення для того періоду. Висловлювання основоположників наукового атеїзму про соціальні та гносеологічні корені релігії, її класової сутності, походження, еволюції і закономірного відмирання в умовах комуністичного суспільства є тим науковим теоретичним фундаментом, на основі якого будувалася політика комуністичної партії і соціалістичної держави стосовно релігії, церкви та віруючих.

Прикладом політики держави щодо церкви для класиків марксизму-ленінізму була Франція періоду існування Паризької Комуни. У ХІХ ст. у Франції боротьбу проти релігії і Церкви паризький пролетаріат почав із першого дня захоплення влади. Стихійна ненависть пролетаріату до релігії виражалась у тому, що, ще до видання закону про відокремлення Церкви від держави, приміщення церков займалися під клуби. Ці заходи виправдовувалися ініціативою самих мас.

2 квітня 1871 р. Комуна видала декрет про відокремлення церкви від держави. Одночасно Комуна здійснила і відокремлення школи від Церкви. Виданням декрету про відокремлення церкви від держави Комуна завдала сильного удару по економічній і політичній могутності церкви. Разом із цим, Комуна не забороняла громадянам вільно сповідувати ту чи іншу релігію [170, с. 4].

Отже, можна чітко вказати на те, що Паризька Комуна стала зразком для радянської влади, яка екстраполювала цей декрет у радянську дійсність. Володимир Ленін рішуче виступив на захист марксистської тези про ставлення робітничої партії до релігії. У своїх працях він неодноразово підкреслював, що партія пролетаріату вимагає, щоб релігія була приватною справою тільки щодо держави, але щодо робітничої партії, щодо соціалізму – релігія ніколи не може бути приватною [152, с. 184].

Зокрема, В. Ленін показав, що соціальні корені релігії глибоко закладені в основу тогочасного капіталістичного суспільства і що знищення цих коренів неминуче збігається зі знищенням самого капіталізму. Боротьбу з релігією він завжди підпорядковував завданням класової боротьби пролетаріату проти буржуазії [193. с. 2]. «Боротьбу з релігією, – писав В. Ленін, – не можна обмежувати абстрактно – ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді; цю боротьбу треба поставити у зв'язок із конкретною практикою класового руху, спрямованого на усунення соціальних коренів релігії» [152, с. 418].

Із захопленням влади більшовиками у сфері державно-церковних відносин було започатковано нову сторінку. Більшовицька партія отримала всі можливості для реалізації програмних установок із релігійного питання. Антирелігійна боротьба більшовицької держави була спрямована проти християнства як дієвої релігії і, особливо, проти православ'я як найбільшої гілки християнства в тогочасній державі.

Із 20-х рр. ХХ ст. почала утверджуватися тоталітаристська колективістськість, яка ґрунтувалася на обов'язковості єдиної ідеологічної концепції, що дозволяло їй претендувати на об'єднувальну духовну основу, ідеологічну платформу, придушуючи водночас кожен окрему особистість, котра прагнула вийти за межі ідеологічних постулатів [359, с. 3].

Відносини між державою і церквою визначаються, перш за все, Конституцією і тим законодавством, що стосується свободи совісті, свободи релігії і релігійних громад. Усі ці документи визначають природу даних відносин, а також питання щодо організації та функціонування Православної Церкви в її політичному, культурному та економічному середовищі.

Одним із найважливіших знарядь більшовицької держави, за допомогою якого вона мала намір здійснити революційні перетворення у сфері державно-церковних відносин, було радянське право. Перші законодавчі акти радянської влади підірвали соціальну та економічну базу Церкви. 20 січня 1918 р. Радою Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки був прийнятий Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [159, с. 286], який усував державно-церковні відносини створені протягом багатьох століть. Необхідно зазначити, що в нових умовах цей документ визначав правовий характер взаємозв'язків між церквою та державою, був покладений в основу Конституції РСФРР 1918 р. Документ представляє собою суворе обмеження прав віруючих громадян і релігійних організацій, які позбавляються прав юридичної особи, можливості користуватися матеріальною власністю, вільно виховувати дітей у релігійному дусі [140, с. 7].

В окремих джерелах цей акт датують не за часом прийняття, а за датою офіційного опублікування 23 січня 1918 р. За зразком Декрету РНК РСФРР від 20 січня 1918 р. було підготовлено і прийнято аналогічні правові акти іншими радянськими республіками, зокрема в УСРР

– Декрет від 22 січня 1919 р. Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [162, с. 35].

Порядок утілення в життя Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» регулювався різноманітними нормативними актами. Інструкція, яка була видана 24 серпня 1918 р. Народним комісаріатом юстиції РСФРР про порядок утілення в життя Декрету, за своїм наповненням включала велику кількість підпунктів, які увінчувалися такими заголовками: про майно, яке призначене для звершення релігійних обрядів, про інше майно, про метричні книги, про релігійні церемонії та обряди, про викладання релігійних віровчень. [345, с. 376].

Акти, що видавалися у цей період міждержавними і республіканськими органами, були в основному трьох видів: декрети, циркуляри та інструкції. Декрети видавалися РНК РСФРР і ВЦВК, а в Україні – ВУЦВК, циркуляри та інструкції – НКЮ, НКВС, частково Наркомосом. Ці акти уточнювали, конкретизували і роз'яснювали зміст положень Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», визначали правила проведення на місцях відокремлення церкви від держави, порядок розподілу церковного майна і цінностей, розпорядження метричними книгами, правила проведення в нових умовах обрядів і церемоній, а також регулювали процес відокремлення школи від церкви тощо.

На документі відбилася ідеологія Російської Комуністичної партії (більшовиків) у питаннях релігії, Церкви і віруючих. У першу чергу, Декрет легалізував секулярний характер державної політики. Згідно з цим нормативним актом Церква відокремлюється від держави, діяльність держави та її органів не могла супроводжуватися релігійними обрядами та церемоніями. Релігійні організації позбавлялися привілеїв і не отримували жодних субсидій від держави чи від місцевих органів влади [162, с. 57].

Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» ще раз підтвердив першість держави і пріоритет державних законів над релігійними. Статті 5 і 6 вказують на те, що релігійні обряди дозволені всім, але не повинні бути обов'язковими. Усі місцеві державні органи зобов'язувалися вводити в дію цей документ. У статті 9 стверджувалось, що школа цілковито відокремлена від церкви і тому в усіх навчальних закладах не дозволено викладання релігійних догм. Статті 2 і 3 забороняли місцевим органам публікувати ті закони і рішення, що в якийсь спосіб могли провокувати свободу совісті. Ліквідовувалися всі офіційні записи, що вказували на релігійну позицію громадян. Стаття 11 забороняла організувати збори на користь релігійних організацій. У кінці Декрет чітко вказував на те, що релігійні громади підпорядковувалися загальним нормам держави як будь-які приватні організації, а тому вони позбавлялися права власності. Зазначалось, що зі вступом у дію даного Декрету вся власність Церкви стає власністю держави, чітко встановлювався порядок передачі державі релігійних будівель і культових предметів.

Оголосивши про відокремлення церкви від держави, декрет визначив і конкретні заходи для його втіленню в життя. Громадянам надавалося право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, скасовувалися всі обмеження прав, пов'язані зі ставленням до релігії, заборонялося надалі видавати закони, що обмежують свободу совісті, з усіх офіційних актів усувалося вказівку на релігійну приналежність громадян, скасовувалися релігійна клятва та присяга, релігійні обряди або церемонії при здійсненні державних дій, запис актів цивільного стану передавався органам цивільної влади. Скасовувалося викладання релігії в усіх державних навчальних закладах. Навчати і навчатися релігії дозволялося лише приватно. Майно церковних і релігійних громад ставало народним надбанням, релігійним організаціям заборонялося стягувати примусові збори з віруючих, застосовувати по відношенню до них будь-які

заходи примусу і покарання, зазначалося, що «ніхто не може, посилаючись на свої релігійні переконання, ухилятися від своїх цивільних обов'язків». Ставлення до релігії тим самим проголошувалося приватною справою громадян, а релігійні товариства – приватними організаціями, які не отримують ніяких субсидій із боку держави [135, арк. 53].

Визначивши рамки діяльності церкви, декрет разом із тим передбачав конкретні заходи, що забезпечували релігійним організаціям здійснення своїх функцій. Гарантувалося вільне виконання обрядів, що не порушували громадського порядку і не супроводжувалися посяганнями на права громадян, релігійним товариствам надавалося право на безкоштовне користування будівлями і предметами для проведення богослужінь [135, арк. 33].

Більшовики вважали, що декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» підвів межу багатовікової історії церкви як «знаряддя правлячих класів і експлуататорської держави». У документі було поставлено ряд завдань: по-перше, держава позбавила церкву будь-якого політичного впливу на суспільне життя в країні; по-друге, декрет обмежив економічну базу церкви; по-третє, декрет повністю розв'язав питання про свободу совісті та віросповідання.

Для радянської держави всі засоби відокремлення стали надзвичайно важливим етапом у справі усунення Церкви зі сфери економічного і політичного життя суспільства.

На думку дослідника А. Танасійчука, негативною стороною став факт прийняття юридичного документа без попереднього вивчення і без обговорення із представниками Церкви та релігійних організацій, не говорячи вже про їх згоду. Нова влада вирішила не брати до уваги інтереси Церкви і не слухати голосу віруючих громадян. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією з причин загострення протиріч у відносинах Церкви і держави

[399, с. 28].

Глумлення над християнськими святинями супроводжувалося низкою каральних заходів. Усе це спонукало 19 січня 1918 р. Патріарха РПЦ Тихона піддати анафемі організаторів червоного терору. «Опам'ятайтеся, безумці, – проголошував він, – припиніть ваші криваві розправи. Адже те, що творите ви, не лише жорстока справа, це – воістину справа сатанинська, за яку підлягаєте ви вогню геєнському в житті майбутньому – загробному і страшному прокляттю нащадків у житті цьому земному. Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до Таїнств Христових, анафемизуємо вас, якщо ви тільки носите ще імена християнські, і хоча за народженням належите до Церкви Православної... Заклинаємо всіх вас, вірних чад Православної Церкви Христової, не вступати з такими нелюдами роду людського в стосунки... Кличемо всіх вас, віруючих і вірних чад Церкви: встаньте на захист ображеної і гнаної зараз Святої Матері нашої... А якщо і треба буде постраждати за справу Христову, кличемо всіх вас, возлюблені чада Церкви, кличемо вас на ці страждання разом з собою» [157, с. 24].

Серед духовенства виникли дискусії з приводу прийняття і введення в дію декрету в державі. Відзначимо, що архієпископ Антоній (Храповицький) у своїх висловлюваннях зазначав, що патріарх, як Предстоятель Церкви, є відповідальним за неї до кінця своїх днів, він є власником, без якого Церква стає нічиєю. Сфери церковної та державної компетенцій повинні бути розмежовані так, щоб державна влада не втручалася в царину релігійного самовизначення.

Оскільки православ'я має першість серед усіх релігій, які сповідуються в державі, то, відповідно, і православна віра користується першістю. Голова держави та міністр ісповідань повинні бути православними від народження. Православна Церква є соціальним інститутом із публічно-правовим характером, якому держава надає підтримку в законі та матеріально. Такі погляди і твердження

духовенство висловлювало на початку червня 1918 р. в Москві [140, с. 19].

22 січня 1919 р. уряд Радянської України опублікував аналогічний декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який перебував у дії до 12 жовтня 1927 р., тобто до прийняття «Адміністративного Кодексу УСРР», у якому відображались і конкретизувались усі позиції декрету Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки 1918 р. [162, с. 35].

Розвиваючи основні положення Декрету про відокремлення церкви від держави, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 25 січня 1919 р. опублікував у «Збірнику узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» декрет «Про передачу всіх навчальних закладів у відання відділу освіти» [93, арк. 25]. Одночасно було заборонено виконання релігійних обрядів у школі, викладання там релігійних віровчень. У першій главі Адміністративного кодексу був наведений зміст ленінського декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Врегульовувалися питання правового становища релігійних об'єднань, порядку їх створення, діяльності, зняття з реєстрації, а також матеріальних гарантій для здійснення свободи віросповідання.

На виконання декрету Народний комісаріат освіти республіки 4 лютого 1919 р. видав постанову «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» [158, с. 205], згідно з якою не допускалося виконання релігійних обрядів та викладання Закону Божого. Посади законовчителів усіх віросповідань скасовувались.

У лютому 1919 р. були опубліковані декрети про організацію відділів запису актів громадянського стану (ЗАГСів), про цивільний шлюб та про введення книг актів громадянського стану, а також про розлучення [158, с. 206].

Не можна не згадати і про такий акт, як Декларація

прав і обов'язків трудящого та експлуатованого народу, що була затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р. Зокрема, у статті 23 Декларації відзначалося, що з метою забезпечення за трудящими справжньої свободи совісті, а також припинення можливості використати релігію та церкву в інтересах збереження класового устрою, церква відокремлюється від держави. Стаття 31 Декларації передбачала надання права притулку всім іноземцям, що переслідувалися за так звані релігійні злочини, а також за дії, спрямовані проти буржуазних урядів [261, с. 52].

Принцип відокремлення церкви від держави знайшов своє відображення і в пізнішому законодавстві. Нова антирелігійна політика впроваджувалася з ініціативи Сталіна, який заохочував до боротьби з релігією [214, с. 15].

На території УСРР поширювалося законодавство РСФРР, підтвердженням цього є дія угоди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня 1919 р. «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР». Усі декрети та постанови УСРР, що торкалися органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних із вищезазначеною угодою скасовувалися і замінювалися декретами РСФРР. Останні набули чинності і підлягали негайному виконанню. Також усі декрети і постанови, видані до моменту оголошення цього документа вважалися скасованими [162, с.10].

Першими кроками держави, після поширення радянською владою Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» на території РСФРР та УСРР було ухвалення рішення щодо святинь – мощей святих та чудотворних ікон.

Обмеження обрядової сторони культу знайшло своє відображення в радянській репресивній кампанії щодо церкви і віруючих – ліквідації святих мощей. Вона почалася в 1918 р. з розтину і «викриття» мощей, що зберігаються в Олександро-Свірському монастирі і 25 серпня 1920 р. була узаконена постановою РНК «Про ліквідацію мощів у Всеросійському масштабі» [138, с. 457].

Пропонувалося наступне: місцеві виконкоми повинні були послідовно і планомірно ліквідувати мощі, уникаючи нерішучості і половинчастості. Відділи юстиції зобов'язані були порушувати кримінальні справи у випадках виявлення «шарлатанства», спрямованого на експлуатацію «темноти». Характер організованої кампанії мало розкриття мощей, яке здійснювалося під галас натовпу на площах і вулицях. Подібна наруга над святинями викликала не просто незадоволення, а ненависть священнослужителів і віруючих до органів радянської влади.

Опираючись на «революційну свідомість» населення, планомірно і послідовно було проведено повну ліквідацію мощів на місцях, уникаючи шкідливої нерішучості та половинчастості заходів. Ліквідацію названого культу мертвих тіл і ляльок було здійснено або шляхом переміщення так званих «мощів» у музеї, у відділи церковної старовини, або шляхом їх поховання.

Губвиконкоми зобов'язані були перевірити всі конкретні умови проведення заходів із ліквідації мощей, провести відповідну агітацію як на фабрично-заводських, червоноармійських та інших зборах у містах, так і в селах, особливо серед малосвідомої частини відсталого селянства, а вже після цього затвердити відповідне рішення на пленумі виконкому з точним позначенням як часу, так і способу ліквідації окремих «мощів».

Розкриття мощів мало на меті «викрити обман церковниками народу». Було проведено близько 60 публічних розкриттів, у тому числі мощей преподобних Сергія Радонезького і Серафима Саровського. Якщо виявлялося, що мощі зберігалися не в цілості, це видавалося за обман народу. Кампанія була згорнута в 1920-х рр., оскільки результати виявилися протилежними очікуваним: розкритим мощам приходили поклонятися багато тисяч паломників. Зрештою, багато зі святих мощей були зведені в Музей історії релігії та атеїзму (колишній Казанський собор) в Санкт-Петербурзі, де вони знайдені в 1990-х рр. [445, с. 833].

На території України кампанія з розкриття мощей святих розпочалася на початку 1920-х рр. після циркуляру НКЮ РСФРР. Ольга Демиденко, досліджуючи цю проблему на Чернігівщині, вказує на такі події: «Згідно з рішенням губернського з'їзду рад 18 лютого 1921 р., розкрито мощі святителя Феодосія Углицького. Це сталося у Спаському соборі в присутності всіх делегатів з'їзду та духовенства на чолі з архієпископом Пахомієм (Кедровим). Організатори цього зібрання намагалися показати абсурдність віри в нетлінність мощів, але виявилось, що мощі святителя Феодосія майже повністю збереглися. Усе це справило неймовірне враження на присутніх, а проведена медична експертиза встановила, що це є справді тіло людини в стані сухого омертвіння без ознак гниття. Ця подія набула надзвичайно великого суспільного резонансу і викликала обурення людей» [268, с. 57].

Для того, щоб донести більшості громадян держави необхідність ліквідації мощей святих, радянська влада використовує пресу. У своїй розвідці М. Марков подає інформацію щодо мощей, які знаходилися на території Києво-Печерської Лаври, переіменованої в Український антирелігійний музей. За словами автора, значна частина мощей Лаври була розкрита, на її території було виявлено спеціальну майстерню, в якій нібито монахи фабрикували мощі не тільки для Лаври, а й на замовлення інших монастирів [189, с. 4].

25 січня 1921 р. Радою Народних Комісарів УСРР була видана постанова «Про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями», за якою долю осіб, що не могли за своїми релігійними переконаннями брати участь у військовій службі, мав вирішувати народний суд. За рішенням судів військова служба для віруючих могла замінюватися на відповідний строк роботою в медичних закладах, переважно інфекційних шпиталях, або іншою суспільно корисною роботою за бажанням призовника [143, с. 21].

7 березня 1921 р. Раднаркомом УСРР було введено в

дію постанову Раднаркому РСФРР від 21 січня 1921 р. «Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів», доручивши Наркомату внутрішніх справ у розвиток цієї постанови видати необхідні інструкції. Згідно з інструкціями священикам можна було надавати роботу в радянських установах лише повітових і губернських міст. До цього пункту додавалася примітка такого змісту: «... Служителі культу повинні бути в звичайному для всіх громадян одязі». У наступному пункті йшлося про те, що вони не можуть займати посад у радянських установах, котрі оплачуються нижче 16 розряду тарифних ставок спілки радянських робітників [143, с. 116].

Економічним ударом по Церкві став декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодним», підписаний 23 лютого 1922 р. в Москві головою ВЦВК М. Калініним, який на той час перебував в Україні. Такого ж змісту була видана постанова ВУЦВК від 8 березня 1922 р. «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписана головою Г.І. Петровським і секретарем А.В. Івановим [144, с. 786]. Відповідно до цих законодавчих документів, починає створюватися широка мережа державних органів у цій сфері.

За аналогією з РСФРР, постановою Президії ВУЦВК від 29 червня 1921 р. було засновано Комісію допомоги постраждалому від неврожаю населенню республіки, яку очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. До її складу було введено представників Народних комісаріатів продовольства та земельних справ УСРР, а також комітетів незаможних селян [144, с. 787].

Буквально через місяць, 29 липня 1921 р., Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію комісії в Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол)» та про заснування центрального харківського та периферійного київського комітетів українських громадських діячів, які мали працювати під керівництвом КП(б)У. Ініціаторами заснування громадських комітетів

допомоги голодуючим на місцях були дореволюційні громадські діячі – члени так званих старих добровільних товариств. Першими були створені Полтавський (на чолі з В. Короленком) та Олександрівський громадські комітети [247, с. 39].

За своєю структурою ЦК ДГ ВУЦВК поділялися на губернські та повітові комісії допомоги голодуючим. Губернські комісії створювалися в складі представників: виконкому (голова), парткому КП(б)У, земвідомств, ради профспілок, комітету незаможних селян губернського рівня, а повітові – з висуванців, виконкому, комітету незаможних селян, комуністичного осередку, кооперативу повітового рівня.

Згідно з постановою ВУЦВК від 13 вересня 1921 р., в УСРР також створювалися волосні та сільські комісії допомоги голодуючим. Перші – за участю делегатів волосних виконкомів, комітету незаможних селян і парткому КП(б)У, а другі – за участю делегатів від сільвиконкому [247, с. 40].

4 квітня 1922 р. у Харкові при ЦК КП(б)У створили Всеукраїнську антирелігійну комісію (ВАК), яка, за аналогією з російською організацією, мала стати головним координаційним центром антирелігійної пропаганди більшовиків України.

ВАК спочатку була створена як таємний орган і довгий час її існування приховували від суспільства. Свою головну діяльність комісія розгорнула у двох напрямках: по-перше, велася боротьба з самою церквою та духовенством, а, по-друге, боротьба мала йти й проти всіх проявів релігійної свідомості. Незабаром антирелігійні комісії з'явилися при губернських комітетах, а їх підвідділи організували навіть при окружних комітетах КП(б)У.

У результаті, на місцях розпочалася кампанія з вилучення церковних цінностей. Церкви закривалися, у приміщеннях влаштовували культосвітні заклади, передавали під склади, стайні, а духовенство примушували займатися громадськими роботами. Як

наслідок, у 1920-х рр. саме діяльність ВАК стала головною причиною розколу православ'я та появи нових церковних течій: на українських теренах з'явилася Українська синодальна (обновленська) церква, Українська соборно-єпископська церква та інші православні уламки. Припинила свою діяльність комісія лише у 1929 р. [261, с. 77].

Особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань відіграла створена за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 19 жовня 1922 р. Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–ВКП(б). Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія існувала при ЦК КП(б)У. Однією із найважливіших адміністративно-репресивних функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, внесення розколів у релігійне середовище тощо.

Важливою подією в діяльності правоохоронної системи УСРР стало прийняття 12 жовтня 1927 р. Адміністративного Кодексу УСРР, що був затверджений ВУЦВК і набрав чинності 1 лютого 1928 р. Один із розділів кодексу був присвячений питанням релігійних культів. У ньому знайшли своє місце і положення Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», йшлося про правове положення релігійних об'єднань, порядок їх утворення, діяльності, зняття з реєстрації, а також матеріальних гарантій для здійснення свободи віросповідання. У зв'язку з цим декрет 1918 р. було визнано таким, що втратив силу [136, с. 73].

8 квітня 1929 р. була прийнята постанова ВЦВК РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання», яка формально стосувалася лише Росії, але з певними модифікаціями поширювалася і на союзні республіки та визначала правове становище Церкви в Україні. У постанові законодавчо закріплювалася заборона релігійним товариствам займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення потреб віруючих, переважно в рамках молитовного дому, також указувалося на необхідність витіснення релігійних об'єднань з усіх сфер суспільства,

де вони до цього діяли. Діяльність релігійних організацій суттєво обмежувалася: «Релігійні з'їзди та їхні виконавчі органи не мають прав юридичної особи і, крім того, не можуть створювати які б то не було центральні каси для збору добровільних пожертвувань віруючих; встановлювати будь-які примусові зібрання; володіти культовим майном або отримувати його за договором чи набувати таке майно шляхом купівлі або оренди приміщення для молитовних зібрань; укладати які б то не були договори та угоди» [261, с. 77].

Відповідно до прийнятого документа, діяльність релігійних громад обмежувалася до реалізації релігійного культу і регулювалася лише в таких межах, тому економічне існування релігійних громад ставало все більш проблематичним. Оскільки Церква не мала прав юридичної особи, то всі справи щодо ремонтів чи впорядкування храмів покладались на окремих членів релігійних громад, і це все вважалося приватними справами, а податки піднімалися до високого рівня оплати. У випадку несплати податків державні органи могли заарештовувати духовенство і членів парафіяльних рад, а храми закривати [227, с. 108].

За радянським законодавством «культовим майном» вважалися молитовні спеціального типу та предмети «культу». Під «культовим будинком» розуміли призначену виключно для молитовних потреб окрему будівлю спеціальної архітектури, узятую за інвентарним описом на облік адміністративного відділу виконкому й передану на підставі постанови місцевих органів влади в безоплатне користування релігійним громадам. Молитовні, побудовані після революції, також ставали народною власністю [151, с. 84].

Не підлягали передачі в користування релігійним громадам цвинтарі, навіть якщо вони знаходилися на одній території з молитовним будинком. Наглядати за кладовищами релігійним громадам було заборонено одразу після революції. Але вже в середині 1920-х рр. стало зрозуміло, що відділи комунального господарства у

містах і селищах міського типу та земельні відділення райвиконкомів у сільській місцевості, у віданні яких знаходилися цвинтарі, не змогли впоратися з покладеними на них обов'язками з нагляду за кладовищами. Держава бажала мати справу не з усією Церквою як єдиною організацією, а лише з окремими громадами. Згідно з п. 10 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. всі церковні й релігійні громади мали керуватися загальними положеннями про приватні товариства й спілки [327, с. 87].

1 вересня 1929 р. НКВС РСФРР видав інструкцію № 328 «Про права і обов'язки релігійних об'єднань». Для реєстрації релігійних общин або релігійних груп до виконавчого органу влади вимагалось подати у 2-х примірниках заяву і списки засновників общини. Органи влади зобов'язані були в місячний термін прийняти рішення про реєстрацію або відмовити в реєстрації релігійної общини [132, арк. 8].

Оцінюючи свою діяльність на ідеологічному фронті, радянський уряд допустився також багатьох помилок, але в загальному цей період у країні відзначився сильним розвитком атеїстичної ідеології. У третій і заключній фазі становлення радянської влади і початку побудови соціалізму відносини між державою і Церквою набрали нових радикальних змін, тобто розпочався перехід від тяжких антицерковних методів до наукової і систематичної пропаганди атеїзму. Зміни в соціальній сфері держави вимагали також змін і в формах антирелігійної пропаганди.

У перших постановках про церкви радянська влада обмежувала і обрядову сторону богослужінь. Суттєво обмежувалося виконання релігійних обрядів. Будь-які масові заходи релігійного характеру розцінювалися як порушення громадського порядку, для забезпечення якого місцева влада отримувала право використовувати всі «необхідні заходи».

Слідом за обмеженням богослужінь офіційна влада

намагалася заборонити багато релігійних свят, обрядів і традицій. Наприклад, президія Ленінградської обласної ради 5 серпня 1929 р. ухвалила рішення припинити святкувати деякі релігійні свята і замінити їх революційними: Духів день, наприклад, замінювався Днем Конституції СРСР. 16 грудня було заборонено вирубку і продаж зелених насаджень для здійснення релігійних обрядів.

Адміністративна заборона на відзначення релігійних свят і здійснення обрядів призвели до ліквідації багатьох з них. Так, у 1927 р. у селах країни було заборонено 138 свят, а в 1928 р. – 572. Від селян вимагали, щоб вони працювали в «святі дні» на суспільно корисних роботах у фонд колективізації, індустріалізації [151, с. 127].

Прагнення партії і держави активно втручатися в релігійно-церковну сферу проявилось в ініціюванні створення спеціальних організацій робітників і селян під назвою «Спілка войовничих безвірників», як важливого інструмента Комуністичної партії в руйнуванні релігійного життя та релігійної культури. Спілка войовничих безвірників СРСР була створена у 1925 р. Із 1929 р. Спілку почали розглядати не лише як пропагандистську організацію і, з огляду на це, розширили поле її діяльності. Другий Всесоюзний з'їзд СВБ у червні 1932 р. офіційно закріпив три напрямки антирелігійної роботи Спілки, за якими вона фактично розвивалася з 1929 р.: 1) антирелігійна агітація і пропаганда; 2) практична антирелігійна робота, безпосередньо пов'язана з соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут; 3) участь у місцевому господарчому житті та кампаніях [274, с. 303].

У 1932 р. СВБ оголошує початок п'ятирічного плану, згідно з яким релігія повинна була абсолютно ліквідуватись на території всього СРСР. Протягом першого року передбачалось закрити всі церковні школи і позбавити священиків державної підтримки, упродовж другого року – організувати закриття всіх церков, заборонити публікацію релігійної літератури та

виробництво культових предметів, за третій рік пропонувалось вивезти за межі території Радянського Союзу всіх служителів культів, на четвертому році здійснити закриття храмів всіх конфесій і віросповідань, на кінець п'ятирічки передбачалося затвердити досягнуті успіхи в антирелігійній діяльності. Одночасно робились спроби введення атеїстичної ідеї на фабриках і заводах країни, продовжувалось переслідування духовенства. Багатьох священиків звинувачували в шпіонажі і проведенні терористичних актів, у створенні підпільних організацій і підготовці до збройних повстань [227, с. 109].

5 грудня 1936 р. на VIII Надзвичайному Всесоюзному з'їзді Рад було оголошено про прийняття нової Конституції СРСР. На відміну від колишніх радянських конституцій, у ній уперше проголошувалася рівноправність усіх громадян, у тому числі й «служителів культу» [227, с. 115].

У Конституції Радянського Союзу 1936 року закріплювалися права і обов'язки громадян, однак вони не мали практичного застосування. Владою здійснювалося переслідування тих, що вказували на дисгармонію між законом і реальністю. У країні продовжувався процес ліквідації релігійних громад, повністю закривались церкви, чернечі будинки, школи і семінарії. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священиків, єпископів та служителів культу різних конфесій. Цілковите нехтування правами людини в країні стало наслідком процесу трансформації Комуністичної партії в єдиний законодавчий, виконавчий і судовий орган країни, який підпорядкував собі всі інші сфери життя, структури і громадські інституції. Процес секуляризації зумовлювався також і тим фактором, що всі основні завдання уряду виконувались під проводом вихідців із села, які переїжджали до міст унаслідок урбанізації та індустріалізації. На початку 1940-х рр. Російська Православна Церква, яка вважалась найбільшою релігійною громадою з огляду на число

вірних, а також інші релігійні спільноти виявились у дійсності зруйнованими. У більшості радянських республік зменшувалось число церков, релігійні навчальні заклади припинили свою діяльність, релігійна література практично не друкувалась [227, с. 118].

Як зазначав голова Союзу воєвничих безвірників Ємельян Ярославський в одній зі своїх праць щодо розвитку законодавства радянської влади про відокремлення Церкви від держави в нових умовах побудови соціалістичного суспільства, ключовими були пункти Сталінської Конституції, які стосувалися питань релігії, релігійних організацій та їх служителів. Згідно з метою закріплення за громадянами свободи совісті, Церква в СРСР відділена від держави і школа від Церкви, а свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнавалася за всіма громадянами. Саме відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви в Конституції мотивувалося як міра, яка забезпечує громадянам свободу совісті [421, с. 38].

Отже, сформоване радянською владою законодавство з відокремлення Церкви від держави було спрямоване на формування досить широкого кола правовідносин, визначало різноманітний об'єктивний склад цих правовідносин, різні превентивні, регулятивні, охоронні заходи та способи правового регулювання.

Із утвердженням радянської влади на території України почала запроваджуватися нова радянська система освіти, ідейні засади та принципи якої мали відповідати б меті й завданням нового суспільства – виховання громадянина соціалістичної держави, будівника комунізму з новою комуністичною мораллю. Партія розглядала молодь як свій резерв, вона повинна була перейняти партійні принципи, в тому числі й установки на всеохоплюючу атеїзацію. Справі виховання молодого безвірника були підпорядковані школа та всі просвітницькі заклади.

Першочерговим завданням партійного керівництва у церковній сфері було прагнення відірвати від Церкви

якомога більшу кількість населення, послабити авторитет священнослужителів, закрити храми та молитовні будинки, згодом їх переобладнати на школи та будинки культури. Робилося все, щоб Церква втратила вплив на формування суспільної свідомості і моралі, перестала бути ідеологічним конкурентом нової влади.

Згідно з декретами Раднаркому УСРР від 22 та 25 січня 1919 р. та наступними постановою Народного комісаріату освіти й інструкцією Народного комісаріату юстиції УСРР, всі навчальні заклади перейшли у відання Наркомосвіти республіки. Одночасно було заборонено виконання релігійних обрядів у школі, викладання там релігійних віровчень [261, с. 19].

Принцип відокремлення школи від Церкви знайшов своє відображення й у пізнішому законодавстві. Зокрема, релігійним об'єднанням та організаціям було заборонено організовувати і проводити спеціальні дитячі та юнацькі збори. Одним із основних принципів народної освіти в СРСР ставав «світський характер освіти, що виключав вплив релігії».

У Декреті «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви» зазначалося: «Школа відокремлюється від Церкви. Викладання релігійних віровчень в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускається. Громадяни можуть навчатися і навчати релігії приватно» [93, арк. 33].

Ще одним документом, який стосується безпосередньо освіти, стала постанова «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» Народного Комісаріату освіти УСРР від 4 лютого 1919 р. [94, арк. 3]. Відповідно заборонялося і здійснення релігійних обрядів, викладання Закону Божого та інших віровчень на території школи. Особлива увага приділялася антирелігійному впливу на викладання шкільних предметів.

Наступним кроком стає постанова «Про духовні училища і семінарії» Наркомосу УСРР від 15 лютого

1919 р., за якою згідно з декретом РНК України «Про перехід навчальних закладів з інших відомств у відомство Народного комісаріату освіти» і «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», Народний комісаріат ухвалив, що всі духовні училища і семінарії з їх майном і кредитами переходять із духовного відомства у відомство Народного комісаріату освіти і перетворюються у школи загальноосвітнього характеру. Із предметів викладання виключалися Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковна історія, церковні співи і стародавні мови. П'ятий і шостий класи духовних семінарій, як спеціальні богословські класи, ліквідовувалися, курс четвертого класу вважався заключним, а випуск проводився на загальних підставах із 8 класом загальноосвітніх навчальних закладів [151, с. 155].

Уже 3 березня 1919 р. виходить постанова НКО РСФРР під назвою «Про недопущення духовенства до зайняття посад у школах», яка прямим текстом забороняла особам, які належать до духовенства всіх родів, усіх віросповідань, займати будь-які посади у школах. Винятком були родини священнослужителів, які зреклися сану і мали особливий дозвіл Народного комісаріату освіти. При порушенні цієї постанови особи підлягають суду революційного трибуналу [158, с. 206].

Згідно з прийнятим «Кодексом законів про народну освіту УСРР» від 22 листопада 1922 р. і затвердженим постановою ВУЦВК, виховання та освіта в республіці звільнялися від будь-якого релігійного впливу. Щоб забезпечити виконання нормативного акту, заборонялося викладання в усіх навчальних та виховних закладах особам, які перебували в матеріальній або службовій залежності від релігійних організацій, а також заборонялося викладати релігію неповнолітнім і поза школою – в молитовних будинках, удома тощо [158, с. 207].

Щодо навчання та виховання молоді у спеціальному декреті, прийнятому ВУЦВК у листопаді 1922 р., у § 29

Кодексу законів про народну освіту в Україні було записано: «Викладання віровчення в навчально-виховних закладах учням, а також у церквах, молитовних будинках і приватних будинках особам, що не досягли 18-річного віку, забороняється» [389, с. 32].

У ньому також наголошувалося, що школа відокремлюється від церкви, а виховання й освіта в УРСР повинні бути вільними від релігійного впливу. Отримавши перемогу в питанні обмеження релігійного навчання, більшовицька влада на чолі з Комуністичною партією розпочала послідовну атеїстичну пропаганду серед дітей та молоді, активно залучаючи до цього осередки Спілки войовничих безвірників. Саме заангажована більшовицькими ідеями молодь передусім ставала членами Спілки безвірників – формально позадержавної структури, яка ставила за мету активізацію антирелігійної пропаганди [158, с. 208].

Новий період історії дитячого та молодіжного руху характеризувався функціонуванням на території України єдиної молодіжної організації – Всесоюзної Ленінської комуністичної спілки молоді та єдиної дитячої організації – Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна.

У 1918 р. у Москві на I з'їзді спілок молоді було засновано Російську комуністичну спілку молоді. Після смерті В. Леніна в 1924 р. спілка змінила назву на Російську Ленінську комуністичну спілку молоді, а з 1926 р. стала називатись Всесоюзною Ленінською комуністичною спілкою молоді. В Україні з 1917 р. розпочалося створення спілок робітничої молоді, які у 1919 р. об'єдналися в Комуністичну спілку робітничої молоді України, проголошену частиною РКСМ. Із 1924 р. вона отримала назву Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ) [390, с. 104].

За статутом ВЛКСМ, до організації приймали осіб віком 14–28 років, згодом це членство стало загальнообов'язковим. Своєю цілеспрямованою політикою радянській владі вдалося, завдяки комсомолу, частину молоді відлучити від Церкви і задіяти в антирелігійній

боротьбі. Комсомольці особливо проявляли себе під час проведення щорічних антиріздвяних і антипасхальних кампаній.

Партія більшовиків, не маючи чіткої програми роботи з молоддю, розглядала комсомол як бойовий загін, за допомогою якого можна «залатати всі суспільні діри», використовуючи політичну неосвіченість, малограмотність хлопців і дівчат.

На першому етапі діяльності (до кінця 1920-х рр.) ВЛКСМ виконувала функції політичного виховання молоді, захисту юридичних, економічних, соціальних, культурних прав, але з початком першої п'ятирічки перетворилася на «ударну бригаду соціалізму» із суворою регламентацією політичної діяльності організації.

У 1930-ті рр. комсомол утратив свою самостійність, ставши додатком до партійно-державного апарату. ВЛКСМ усе частіше послуговувалась партійними формами і методами роботи, залишаючись вірним помічником і резервом партії. Переважно з комсомолу ВКП(б) формувала свої ряди [390, с. 105].

Слід підкреслити значну роль духовенства в громадсько-державних організаціях, його культурно-просвітницьку місію, яку воно виконувало, працюючи і в закладах освіти. Декрет же позбавив його можливості діяти на освітній ниві. Однак відсутність необхідної кількості вчительських кадрів в умовах тотальної неписьменності вимагала залучення духовенства до освітньої справи [240, с. 164]. Запрошення його до роботи в навчальних закладах свідчило, перш за все, про його високий рівень знань, освіченість та авторитет серед громадян у суспільстві.

Від учителя, який до цього ніколи не займався подібною діяльністю, вимагалось наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його аспектах. Він мусив здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, працювати з віруючими батьками, виголошуючи доповіді, проводячи бесіди й

диспути, організовуючи вечори й екскурсії антирелігійного характеру. Робота серед батьків учнів та дорослого населення називалася складовою частиною роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання, яку вони змушені були виконувати. Це мотивувалося тим, що деякі питання антирелігійної пропаганди шкільними програмами не охоплювалися, а тому їх необхідно було поглиблювати й опрацьовувати додатково [215, с. 20].

Як приклад, було розроблено програму занять для селянських антирелігійних гуртків, яка була складена з таким розрахунком, щоб у гуртку могли брати участь і неписьменні селяни. Заняття проводилися у формі бесіди. У програмі після кожної теми подано короткий список літератури для керівника і членів гуртка. Методичним керівництвом для організації гуртків, які діяли в Україні, був антирелігійний журнал «Безвірник», на який здійснювалася передплата. Там можна було знайти матеріали для підготовки до занять, статті антирелігійного змісту, висміювання і цькування духовенства і віруючих.

Загалом уся програма складалася із 13 занять, із яких 9 було присвячено суспільно-історичним питанням, а 4 – природничо-науковим. Працюючи один раз на тиждень, всю програму можна було виконати за 4–5 місяців. Кожна тема за своїм змістом була об'ємною і структурованою [376, с. 2].

Щодо загальноосвітніх навчальних закладів, то вчителів або вихователю молодших класів необхідно було добре знати, наскільки учні вільні від релігії і марновірства, з тим, щоб відповідно спрямовувати виховну роботу.

Виховання молоді до революції базувалося на вірі в Бога, християнських цінностях та моралі, викладанні Закону Божого в школі. Уся шкільна атмосфера була проникнута релігійним духом. Після революції були створені нові програми, книги, посібники, в яких узагалі були відсутні елементи релігійного світогляду. Основним шляхом антирелігійної роботи в школі ставало проведення

антирелігійних заходів щодо шкільного навчання та виховання [165, с. 29]. Виховання антирелігійними принципами повинно було ґрунтуватися на конкретних, близьких для дитини прикладах із політичного, соціального та культурного життя. Усе це повинно було сформулювати в учнів усвідомлення, що релігія суперечить науці, є знаряддям експлуатації в руках панівних класів і заважає культурному і соціалістичному будівництву нової країни. Прийняття Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» не призупинило негативного ставлення до церкви та релігійного виховання [238, с. 43].

Убачаючи в Церкві ідейного супротивника, конкурента, партія й уряд повели проти неї нещадну боротьбу, їм мало було фізичного знищення духовенства та руйнування церков і храмів. Набагато важливішим для більшовиків було викорінення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа [393, с. 247].

На СВБ та її місцеві осередки покладалася основна робота щодо кадрового забезпечення антирелігійної пропаганди. Для підготовки пропагандистів атеїзму широко використовувалися найрізноманітніші форми антирелігійного навчання, основними ланками якого були: 1) антирелігійний гурток – створювався при кожному безвірницькому осередку з метою організації антирелігійної самоосвіти; 2) районний семінар або гурток підвищеного типу – організовувалися при райкомах партії та готували керівників антирелігійних гуртків; 3) робітничі та колгоспні антирелігійні університети – дворічний курс навчання готував безвірницькі кадри, які направлялися в райони для інструкторсько-методичної роботи; 4) антирелігійні курси – підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації пропагандистів-антирелігійників; 5) антирелігійні кафедри та факультети при ВНЗ – готували наукових

працівників для «антирелігійного фронту», які займалися розробкою теоретичних питань атеїзму [457, с. 13].

Педагогові молодших класів слід було добирати ілюстративний антирелігійний матеріал не тільки переконливий з наукової точки зору, але й емоційно яскравий, що міг би торкнутися найінтимніших почуттів дитини.

Більшовицька влада намагалася глибоко і міцно вкорінювати в школі атеїзацію, яка б стала однією з основних ланок ідеологічної роботи в освіті. Партійне керівництво постійно тримало в полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, нівелюючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість [187, с. 69].

Серед усіх навчальних предметів, які викладалися у радянській школі, пріоритетне значення мав предмет «Суспільствознавство». Із 1929 р. його визнають таким, який стає основою для антирелігійної пропаганди в навчальному курсі школи.

На уроках суспільствознавства вчителі мали творчо підходити до викладу навчального матеріалу, докладно зупинятися на питаннях, що стосувалися походження релігії, її соціальних коренів, прищеплювати учням матеріалістичне розуміння суспільно-історичних явищ. У школах широко практикувалося включення питань атеїзму в роботу найрізноманітніших предметних учнівських гуртків, у тому числі історичних [316, с. 96].

Не менш важливе значення мало атеїстичне виховання школярів за допомогою навчально-методичної літератури. Дослідивши загальну кількість педагогічних видань, зазначаємо, що від учителя, який до цього ніколи не займався антирелігійною пропагандою в школі, вимагалася наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його аспектах.

Управлінню шкіл доручалося розробити тематику наочних посібників та методичних матеріалів з

антирелігійного виховання. Педагогічним журналам пропонувалося систематично висвітлювати питання антирелігійної роботи. Отже, атеїзація глибоко і міцно вкорінилася у школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи [335, с. 59].

Щодо вищої школи, то тут антирелігійна пропаганда також велася на високому рівні. Важливим було введення спеціальних курсів антирелігійної пропаганди до навчальних предметів у всіх педагогічних інститутах. Також даний курс пропонували впровадити на всіх курсах перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів [113, арк. 43].

Отже, з прийняттям декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1918 р., держава і церква вийшли на новий рівень відносин. Школа відокремилася від Церкви і мала виключно світський характер освіти. Антирелігійне виховання зростаючого покоління здійснювалось у формах гурткової роботи (диспути, лекції, вечори, вистави тощо), участі у масових антирелігійних кампаніях, активної пропагандистської діяльності самих учнів. Усе це перетворилося на систему дій, спрямованих на знищення релігійної свідомості та релігійного світогляду дітей, усунення Церкви із системи виховання та запровадження нової атеїстичної ідеології.

РОЗДІЛ 3

ЛІКВІДАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА ВИЛУЧЕННЯ
ЦЕРКОВНОГО МАЙНА

На сьогодні однією із найскладніших залишається проблема вилучення церковних цінностей та церковно-монастирського майна. Простежити, що ж саме стало передумовою, причинами, перебігом та наслідками такого масштабного явища в період радянської влади, нам вдається тільки зараз. Оцінюючи, які матеріальні збитки понесла Церква як в Росії, так і в Україні, відзначимо, що вона втратила не тільки матеріальні, а й культурні цінності, які накопичувалися нашими предками протягом багатьох століть.

Унаслідок неврожаю 1921 р. у ряді губерній РРФСР і України, де проживало близько 38 млн. чоловік, почався голод. Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Не вдаючись до аналізу причин голоду, зазначимо, що для населення охоплених ним районів, це була справжня трагедія [356, с.77].

Не залишилась осторонь вирішення проблем допомоги голодуючим і Церква – як в Росії, так і в Україні. Зокрема, патріарх Московський Тихон (Беллавін), митрополит Київський Михаїл (Єрмаков), інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу голодуючим. Чи не вперше після жовтня 1917 р. склалися передумови для порозуміння між Церквою і Радянською державою.

У серпні 1921 р. патріарх РПЦ Тихон (Беллавін) заснував Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і звернувся з проханням «До народів світу і православної людності», в якому просив допомоги голодуючим районам країни, а у всіх храмах почали збирати кошти, але Церковний комітет спіткала доля

Громадянського комітету. Усі зібрані кошти були передані Державному комітету, який очолював М. Калінін [254, с. 54].

Більшовицьке керівництво країни все ж таки вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією», фактично оголошеної Радянською державою з перших місяців її існування. У листі В.І. Леніна членам Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р. наголошувалось: «...для нас саме цей момент являє собою не тільки винятково сприятливий, але і загалом єдиний момент, коли ми зможемо 99 із 100 шансів на повний успіх розбити противника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть» [38, арк. 26].

Обіжниками Наркомату юстиції від 1 січня 1922 р. обумовлювався порядок складання описів культового майна. Він передбачав поділ предметів богослужбового вжитку на три групи: 1) майно історико-художнього значення; 2) майно, що мало матеріальну цінність; 3) речі культового вжитку, а також їх характеристику із зазначенням вартості в золотій валюті, особливо предметів, виготовлених із дорогоцінних металів [89, арк. 104].

Зауважимо, що такий підхід до речей культового вжитку визначався постановою ВЦВК від 27 грудня 1921 р. і став основою декрету ВУЦВК прийнятого 28 січня 1922 р. Малим Раднаркомом УСРР, про церковне майно. [141, с. 126].

23 лютого 1922 р. в Москві за підписом голови ВЦВК М. Калініна, який на той час перебував в Україні, з'являється декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим». Місцевим радам наказувалося в місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні речі, конфіскація яких не може суттєво порушити інтереси культу, і передавати в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду ЦК Допгол. Декрет, як і більшість законів радянської влади,

залишав велике поле для різного тлумачення [100, арк. 64].

Питання про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим було обговорене на II Всеукраїнському з'їзді незалежних селян у лютому 1922 р. Представники майже від усіх волостей України, що з'їхалися на з'їзд у кількості 1500 чол., одноголосно підтримали резолюцію про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим.

План майбутньої реалізації церковних цінностей було вироблено в лютому 1922 р. спеціальною комісією, створеною при Центральній Комісії допомоги голодуючим ВЦВК. Він передбачав термінове й безпечне транспортування цінностей, облік і зберігання їх у Державному сховищі, сортування на золото, срібло і коштовне каміння з відбором цінностей художнього значення та таких, що потребували технічної обробки. Після надання коштовностям вигляду, який відповідав вимогам ринку, здійснювався їх продаж за кордоном через апарат Наркомату внутрішніх справ, зокрема, через відділ художніх цінностей. Розрахунки з ЦК Допголу здійснювалися за цінами Московського вільного ринку. При цьому вироби із золота і срібла прирівнювалися до лому, відповідно 55 і 84 проби, а коштовне каміння оцінювалося індивідуально з участю представників ЦК Допголу [100, арк. 24].

Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням представників віруючих. Кошти, що надходили в Наркомфін від конфіскації церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих, дані про це було вирішено систематично публікувати в центральній та місцевій пресі.

На противагу цьому патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності і погрожував, що за непослух їх буде відлучено від Церкви. Патріарше послання стало причиною кривавих сутичок під час вилучення цінностей [390,

с. 105].

8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану головою Г.І. Петровським і секретарем А.В. Івановим [144, с. 787]. Партійні організації і органи радянської влади, керуючись декретом ВЦВК і постановою ВУЦВК, дбали, щоб кожна копійка використовувалась для голодуючих. В усіх містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, увійшли представники віруючих і духовенства. Проводилися масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалась необхідність заходів у боротьбі з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих.

Існувала постанова від 24 березня 1922 р. про спеціальну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих», вироблену ВУЦВК. У ній згаданим комісіям рекомендувалось протягом тижня отримати від усіх місцевих Рад копії описів і договорів із групами віруючих, яким передані в користування молитовні приміщення та майно. Комісії повинні були встановити порядок вилучення цінностей, причому насамперед роботу потрібно було провести в найбагатших церквах, монастирях, синагогах. На кошти, виручені від реалізації церковного майна, ЦК Допгоду повинен був негайно закуповувати продовольство для голодуючих [402, с. 88].

Дослідник В. Верига зазначає, що декрет та інструкції, видані в Москві в другій половині лютого, і ті, що видані у Харкові в першій половині березня, різнилися між собою тільки датами та підписами. За своїм змістом харківські документи були звичайним перекладом московських. У цьому чи не найкраще виявлялося, наскільки суверенним був харківський уряд у відношенні до московського [247, с. 37].

Однак кампанія з вилучення церковних цінностей, окрім політичного, ідеологічного та економічного, мала ще й культурологічний аспект. Адже значна частина

предметів релігійного культу належала до числа визначних пам'яток історії та культури. Отже, цілком зрозуміло, що до вилучення цінностей із церковних та монастирських ризниць необхідно було підходити з усією обережністю і подвійною відповідальністю як перед тими, хто потребував негайної допомоги у боротьбі з голодом, так і перед вітчизняною та світовою культурою. Священний обов'язок відповідальної перед своїм народом держави зобов'язував зробити все можливе для збереження його культурно-історичної спадщини.

Циркуляром ЦК КП(б)У від 6 квітня 1922 р. заборонялося обмінювати вилучені цінності на хліб безпосередньо на місцях. Наголошувалось на необхідності їх доставки в центр, у фонд ЦК Допголу з єдиною можливістю реалізації лише за кордоном [107, арк. 106].

У боротьбі з церковною опозицією Центральної комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень та бездіяльність. Особи, запідозрені у приховуванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню, аж до розстрілу.

Так, дійсно, в більшості округів були приклади приховування цінностей, які знаходились у храмі. Завдяки таким учинкам священнослужителів, частина церковного майна вціліла і не зазнала нищення або переробки як речі, які зникли з храмів назавжди.

Комісією з вилучення церковних цінностей на чолі зі Смірновим у місті Вінниця було складено акт, у якому зазначалося, що настоятелем місцевого Свято-Преображенського собору були приховані церковні цінності. Підставою для таких звинувачень послужила відсутність в інвентарній книзі собору 11 аркушів, а отже, неможливо було визначити загальну кількість церковного майна [33, арк. 3–3 зв.]. 6 травня 1922 р. тією ж комісією в соборі не було виявлено дорогоцінних каменів – алмазів та церковної утварі, які були зазначені в інвентарній книзі, складеній ще у 1878 р. і підписаній Консистоцією

[33, арк. 8].

Вознесенська церква автокефальної орієнтації також була піддана обшукам комісії з вилучення цінностей. Після конфіскації нею було складено акт, у якому зазначалося, що інвентарної книги з описами церковного майна до 1917 р. не було виявлено. Описане церковне майно зазначалося лише в інвентарній книзі за 1920 р. [34, арк. 2].

Були випадки притягнення священиків до кримінальної відповідальності з підпискою про невіїзд. Така ж ситуація спіткала настоятеля та ще одного священика Миколаївського храму міста Запоріжжя. Після роботи комісії з вилучення церковних цінностей, згідно з описами, були відсутні одна велика срібна чаша та дароносиця. Священиком було пояснено, що церковна утвар знаходиться в селі Розумовка, а після обшуку дані речі були знайдені у його квартирі і одразу конфісковані комісією. Священик Іосиф Іванович Калина дав підписку про невіїзд [35, арк. 4].

16 квітня 1922 р. двом священикам – Іосифу Калині та Миколі Шовканю були висунуті звинувачення у приховуванні церковних цінностей, а справу передано в губревтрибунал для притягнення до відповідальності [35, арк. 19–19 зв.].

На підтримку місцевого священика в Запорізький ревтрибунал звернулися із заявою його дружина – Ніна Петрівна Калина та ще 7 осіб, які охарактеризували місцевого священика як людину, яка не виступала проти радянської влади [35, арк. 36–36 зв.].

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність порятунку голодуючих. Але, як свідчать звіти губернських комісій з вилучення церковного майна, щодо церковного керівництва застосовувалися й репресивні заходи, щоб примусити останніх випустити відозви до віруючих із закликом пожертвування церковними цінностями [248, с. 59].

Попри пропаганду допомоги голодуючим, проведену

серед населення, ця акція не знайшла підтримки серед населення. Не допомагали їй різні газетні публікації, якими влада намагалася дискредитувати духовенство.

2 травня 1922 р. голова ЦК Допголу при ВУЦВК Г.І. Петровський повідомляв ЦК Допголу при ВЦВК на чолі з М.І. Калініним про те, що робота з вилучення церковних цінностей в Україні проходить успішно і завершити її передбачається в середині травня.

Центральний Комітет КП(б)У запропонував усім партійним організаціям на місцях діяти згідно з положеннями, за якими кампанія з вилучення церковних цінностей у роботі місцевих партійних організацій повинна була вважатися першочерговою і невідкладною. Кожен утрачений день – це десятки тисяч голодних смертей в Україні і Поволжі. Проведення кампанії на місцях мало набути широкого суспільного розмаху як у місті, так і в селі.

Комісії з вилучення цінностей належало працювати за безпосередньої участі представників общин віруючих. Що ж стосується негативного ставлення релігійних общин до вилучення церковних цінностей, то це свідчить лише про недостатньо широке проведення агіткампанії.

Агітація в жодному разі не мала носити характеру антирелігійної пропаганди. Уважалось, що здача церковних цінностей ніяк не суперечить релігійному культу, а, навпаки, при загрозливих розмірах лиха є необхідною за самим духом релігійного культу.

Вилучення мало носити широкий публічний характер, причому серйозну увагу треба було приділити складанню точних описів вилученого, а також указати останнє у вагових одиницях. Кожна радянська газета мала детально висвітлювати хід кампанії з вилучення цінностей на користь голодуючих [4, арк. 16].

Усі партійні, радянські і професійні організації мали пам'ятати, що проведення кампанії зачіпає релігійні переконання віруючих, а тому слід було особливо суворо витримати такт і наполегливість комуністичного підходу до питання.

У випадках, коли при вилученні цінностей місцеве населення висловлювало наполегливі тенденції до негайного обміну вилученого на хліб, слід було інформувати про надзвичайно сувору централізацію майна, яке мало прийматися у фонд ЦК Допголу, і про єдину можливість реалізації його на хліб за кордоном.

Загалом проведення кампанії на місцях було розраховане на те, що за короткий термін кампанія досягне широкого розмаху і дасть максимальну кількість реальних цінностей [4, арк. 17].

Згідно з постановою ВЦВК № 183 про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим, усі ресурси, які могли послужити засобом боротьби з голодом, реалізувались таким чином.

Було запропоновано місцевим радам у місячний термін вилучити з церковного майна як передані в користування групам віруючих усіх релігій за описами і договорами, так і не передані їм ще за договором усі дорогоцінні предмети із платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, конфіскація яких не могла суттєво зачепити інтересів самого культу, і передати їх органу Уповнаркомфіна зі спеціальним призначенням у фонд ЦК Допголоду.

Із метою планомірного проведення цих заходів, організації і точного обліку та передачі органам Уповнаркомфіну за особливим рахунком для Центральної Комісії Допомоги Голодуючим указаних цінностей, у кожній губернії утворювалися комісії, до складу яких входили представники губвиконкому, губкомпомголу і губфінвідділу під головуванням одного з членів ВЦВКа.

Перегляд договору і фактичне вилучення за описами дорогоцінних речей здійснювалося з обов'язковим залученням представників груп віруючих, у користування яких було передано згадане майно.

Вилучення дорогоцінних речей у церквах, монастирях і молитовних будинках усіх віросповідань, яке випадково ще не було проведене за договором, здійснювали ті ж комісії, але з обов'язковим залученням фактично існуючої

ради релігійно-парафіяльної общини.

Вилучене майно мало надходити в особливий фонд, на особливі потреби допомоги голодуючим у порядку, передбаченому особливою інструкцією, виробленою ЦК Допгоду за угодою Наркомату з Уповнаркомфіном. Приховане дорогоцінне майно, здане в руки віруючих за договором, каралося як розтрата надбання держави.

Приховування від описів дорогоцінних предметів із золота, срібла, каміння, слонової кістки каралося примусовими роботами на термін до одного року і конфіскацією всього майна релігійних чи церковних організацій.

ЦК Допголоду про всі цінності, які надходили із церковного майна, і про витрачене публікували звіт у періодичній пресі. Причому в місцевій пресі публікації мали містити додатковий перелік цінностей, вилучених із місцевих храмів, молитовень, синагог, мечетей і т.д. із зазначенням назви цих храмів [4, арк. 17].

В одному із періодичних видань «Агитпропаганда» у розділі «Помощь голодающим» вийшла друком публікація під назвою «Изъятие церковных ценностей», у якій ішлося про кількість вилученого майна в десяти губерніях УСРР. За свідченнями Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей на території України у період з 14 по 26 квітня 1922 р. було вилучено 1 пуд 34 фунти 78 золотників 18 долей золота, 160 пудів 39 фунтів 16 золотників 72 долі срібла, до 780 каратів діамантів, 7,5 фунтів перлів, а також рубіни, смарагди, алмази [207, с. 89].

Слід відзначити, що вилучення церковних цінностей на території України розпочалося в квітні 1922 р., оскільки до того часу вівся лише облік цінностей.

Однією з перших святинь, що потрапили під приціл більшовицької конфіскації церковних цінностей, була Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. На сьогодні вона є однією з найбільших православних святинь України, визначною пам'яткою історії та архітектури. Із часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 р.

Києво-Печерська Лавра була постійним центром православ'я на Русі [129, арк. 1].

Києво-Печерська Лавра представляє собою не тільки найбільшу святиню всього православного світу, але і найбільший архітектурний комплекс храмових та монастирських споруд, де укладено великі матеріальні цінності. Разом із молитвами до монастиря текли великі багатства (скарби). Кожен прочанин хотів висловити свою любов і відданість Лаврі не лише духовно, а й матеріально: разом із кращими почуттями віруючі часто віддавали все, що мали цінного. Можна собі уявити, скільки багатств зосередилося в Лаврі.

Головні скарби знаходилися у ризниці при Великій церкві, яка була найбагатшою у світі та найціннішою як у сенсі матеріальному, так і релігійному та культурно-історичному. У ризницю вели невеликі масивні залізні двері з правої сторони собору. Двері були зеленуватого відтінку з накладними прикрасами старовинної роботи. Ризниця перебувала у віданні єкклесіарха Лаври – церковнослужителя, який доглядав за церковними спорудами, ризницею та порядком богослужінь за уставом Православної Церкви.

Не всі лаврські цінності були зосереджені в ризниці при Великій церкві, вони також зберігалися і в інших храмах та церквах обителі. Коли ризниці вже були передані радянським властям, на Дальніх Печерах при храмі через недогляд було вкрадено дві тисячі метрів ліонського шовку, який призначався для облачення святих мощей.

Про лаврські ризниці написано багато книг, серед яких неабиякої популярності набула праця професора Ф.І. Титова «Ризниця Києво-Печерської Успенської Лаври», видана в двох розкішних об'ємистих томах. Фундаментальна праця описує історичні, матеріальні та релігійні цінності цього багатющого сховища. За таких умов, здавалося, монахам важко було що-небудь приховати. У згаданих книгах всяка дрібниця була описана і часто навіть сфотографована. Дійсно, коли під

час вилучення церковних цінностей у 1921–1922 рр. представники влади з'явилися у Лавру для конфіскації, вони мали з собою, крім офіційних списків, складених монахами, також і згадані книги [219, с. 157].

Вилучення церковних цінностей з Печерського монастиря проходило у два етапи: перший відбувся 5 і 8 квітня, другий – 27 квітня 1922 р. Комісію з вилучення церковних цінностей очолив заступник наркома внутрішніх справ УСРР Серафимов, який прибув із Харкова. У свій час він навчався у Київській Духовній Академії, що дало йому можливість дізнатися більше про монастир і всі цінності, які були на його території [255, с. 15].

У той час у Києві вже існувала губернська комісія для вилучення церковних цінностей. Головою комісії був губернський комісар юстиції М. Михайлик, а його помічником – член Київського революційного трибуналу Н. Варгін. Комісії було надано описи монастиря за 1919 р., оскільки інших не було, але комісія скористалася ювілейними збірниками 1908–1909 рр., де було докладно зазначено кількість та вагу церковних коштовностей.

Ще до початку роботи комісії владою було здійснено ряд превентивних заходів. Для залякування ченців та священників революційний трибунал Києва засудив єпископа Олексія за спротив вилученню церковних цінностей. У такий спосіб радянська влада заздалегідь продемонструвала свою рішучість терором примусити виконувати свої рішення. Психологічно духовенство було вже підготовлене до «співпраці» з членами комісії навіть і тоді, коли воно зовсім не погоджувалося з тією чи іншою акцією.

Перший «стихийний» етап вилучення цінностей характеризувався різноманітністю форм і методів, поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення. Протягом цього етапу вилучення церковних цінностей із Києво-Печерського монастиря на допомогу голодуючим була дана розписка такого змісту: «Комісією з вилучення

церковних цінностей на користь голодуючих вилучені з Музею Культу і Побуту нижченаведені предмети». Усі предмети, які були вилучені, мали не тільки ювелірну цінність, але й історичну [Додаток В].

Другий етап вилучення церковних цінностей характеризувався прагненням центральної влади вибудувати єдину політику, жорстко контролювати місцеву владу по партійній лінії та мав за мету вилучити якнайбільше церковних скарбів на підтримку голодуючого населення.

Близько полудня 27 квітня 1922 р. Лавра була оточена з усіх боків радянськими військами, які не випускали і не впускали нікого без особливого дозволу начальника охорони. Після цього до монастиря прибула комісія з вилучення цінностей на чолі з заступником НКВС Серафимовим. Він прибув для того, щоб зняти ризу з ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Отцю наміснику монастиря було дане розпорядження її зняти. Реакція останнього була різко негативною. У відповіді для Комісії зазначалося: «З причини категоричної вимоги Комісією про негайне зняття ризи з чудотворного образу Успіння Божої Матері, Рада Церковної громади цим заявляє, що зняття ризи з ікони можливе лише самими членами Комісії, оскільки зняття ризи членами Ради Церковної Громади може образити релігійні почуття віруючих, тим більше, ними були здійснені пожертвування, що покривали половину визначеного викупу. Рада Церковної Громади, лише поступаючись на вимогу влади, складає з себе всяку відповідальність за зняття ризи і її наслідки» [125, арк. 4]. Після такої заяви комісія, навіть не відреагувавши, зняла ризу з ікони, а ікону помістили у металеве коло. У зв'язку з невисокою матеріальною цінністю, визнаною ювеліром, це коло було залишене.

Таким чином, ікона, вік якої налічував понад дев'ять століть, пережила руїну Андрія Боголюбського, татарські навали та польське і московське панування і являла собою не тільки матеріальну цінність, але й шедевр середньовічного ювелірного мистецтва, була знищена

більшовицькою «народною» владою. Не зверталася увага на те, що віруючі здійснили пожертви, намагалися зберегти святиню і витвір мистецтва для нащадків. В офіційній пропаганді звучали брехливі тези про «народну ініціативу» у вилученні церковних цінностей.

Експерт-оцінювач, оглянувши прискіпливо ризу, стверджував, що вона мала 292 карати діамантів, із яких 77 великих розмірів, 57 – середніх, а решта менших розмірів, 13 каратів перлів, стільки ж смарагдів та багато інших каменів. Сама ж золота риза важила більше 6 футів. Ця риза була оцінена ювелірами комісії в 62 550 рублів (золотом) [247, с. 68].

Крім ризи, було знято велике срібне панікадило Великої церкви Лаври в 10,5 пудів вагою, срібні дошки з престолу Трапезної церкви і раки з частками мощей святої Іуліанії, які знаходилися в Благовіщенській церкві, вагою 2,5 пуди. Як указують офіційні документи, комісія, взявши все, що було ними вилучено із церковних цінностей, о шостій годині вечора виїхала з монастиря [127, арк. 6].

За іншими даними, у Києво-Печерській Лаврі також зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 млн. карбованців. Православні храми Росії та України зберігали незліченні багатства. За приблизними підрахунками, церковні цінності були еквівалентні півмільярда пудів хліба, яким, на думку представників радянської влади, можна було б прогодувати до нового врожаю кілька десятків мільйонів голодуючих людей [456, с. 9].

Із Успенського собору Комісія пішла ще й до інших церков Печерської Лаври, але докладніших описів того, що вона конфіскувала, немає. Як виявилось пізніше, Києво-Печерська Лавра, крім офіційно знаних і описаних у праці професора Ф.І. Титова дорогоцінностей, мала ще й інші великі приховані скарби, мабуть, більш за ті, що знаходилися в ризниці Успенського собору Лаври. До Державного політичного управління було надано інформацію, що частина церковних цінностей

знаходилася у скитах Лаври. Тому було арештовано близько 70 монахів та виявлено місцезнаходження цих коштовностей в Китаївській пустині, що розташовувалася над Дніпром, за 10 кілометрів від Лаври. Саме тут ще у XVII столітті існував скит, а в 1716 р. збудували церкву, і з того часу ця пустинь була підпорядкована Києво-Печерській Лаврі. Під час революції тут знаходилися вже дві муровані церкви, але про них ніде не було згадки як про такі, у яких переховували церковні цінності.

Як указував у своїй праці «Спогади про Києво-Печерську Лавру» професор та насельник обителі І.Н. Никодимов, тоді з Лаври було забрано не менше 4 пудів золота (65,6 кілограма), близько чотирьох фунтів діамантів, близько 700 пудів (11460 кілограмів) срібла та велику кількість інших дорогоцінностей [219, с. 161].

До осені 1922 р. вилучення коштовностей було завершено. Вандалізм радянської влади вражає своїми масштабами. У результаті більшовицької політики вилучення церковних цінностей та монастирського майна було знищено тисячі речей великої культурно-історичної та художньої цінності, які приймалися на вагу і оцінювалися як брухт. Утрата церквою матеріальних цінностей, окрім іншого, тягнула за собою втрати вагоміші – моральні, спричинила дегуманізацію суспільства. Це були намагання радянської влади використати ситуацію боротьби з голодом для боротьби з релігією та її інститутами, а за цим – сформувати людину нового, радянського типу – без віри, без власної історії, без Батьківщини і помістити її в суспільство, де не було диференціації за жодною з ознак. Життя цього суспільства було організоване в державі без власної назви – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Як наслідок, після пограбування монастиря, всупереч бажанню віруючих, радянська влада 4 серпня 1929 р. завершила роботи з перетворення Києво-Печерської Лаври на Всеукраїнське музейне містечко, головне призначення якого – бути центром антирелігійної пропаганди в республіці. Перед наркоматом внутрішніх

справ УСРР порушувалося клопотання про негайне виселення з території містечка осіб духовного сану, які до того часу в ньому проживали [365, с. 95]. Наслідком були численні судові процеси над православним кліром та активними мирянами, котрих звинувачували у приховуванні коштовностей [426, с. 99].

Усі культові споруди за три місяці 1922 р. віддали державі коштовності, що накопичувалися протягом віків, на загальну вартість, які, за підрахунками, дали б змогу годувати неврожайні губернії протягом двох років. Але кошти використовувались з іншою метою, а люди помирали від голоду і в 1923 р. Лише з трьох найбільших соборів Києва: Свято-Успенського (Києво-Печерська Лавра), Свято-Михайлівського Золотоверхого та Софіївського вилучили 1 пуд 31 фунт золота, 751 карат діамантів, 7 фунтів перлин і 42 пуди срібла. Незважаючи на те, що це були твори стародавнього мистецтва, для нових господарів це не мало ніякого значення. Ювелірні вироби переплавлялися на метал, з ікон зривали ризи, видовбували коштовне каміння [255, с. 15].

Загалом, кампанію з вилучення церковних цінностей в Україні було завершено наприкінці липня 1922 р. Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб. золотом і 8615 крб. сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено сумою понад 834 тис. крб. золотом [248, с. 18].

Для того, щоб якимось зменшити незадоволення духовенства та віруючих відносно конфіскації церковних цінностей та майна, радянська влада через засоби масової інформації здійснює публікацію ряду статей, у яких інформує, на що були витрачені конфісковані цінності. Іван Сухоплюєв наводить такі дані на той час. Наркомзовнторг закупив за кордоном для голодуючих понад 305 тис. пудів зерна за рахунок вилучення церковних цінностей. Частина зерна була відправлена 22 квітня 1922 р., а інша його частина – 5 та 10 травня.

Раднарком перерахував УСРР 75 млрд. рублів за рахунок церковних цінностей, які були вилучені в Україні. На ці кошти також було закуплено зерно за кордоном. Через Маріупольський порт це зерно було направлено до Донбасу, а потім і в інші губернії, де голодували люди. Тієї допомоги, яка була надана населенню, було недостатньо, люди помирали, а цінності як вивозилися з країни, так і продовжували вивозитися не за призначенням і не на користь голодуючих [207, с. 90].

Паралельно із конфіскацією церковних цінностей, відбулося вилучення релігійних книжок, таких, як молитовники, Біблії, Євангелії. Інформація про проведені заходи та їх результати розміщувалася на сторінках атеїстичної преси того періоду [189, с. 42].

Конфіскація історичних та релігійних пам'яток здійснювалася за згодою начальників районних відділів міліції, народних суддів, голів сільських рад, які, демонструючи свою лояльність до політики більшовицької влади, навіть не намагалися ставити питання про доцільність таких дій та подальшу долю цих цінностей.

Про це свідчить одна зі статей у журналі «Безбожник», автор якої подає інформацію про вилучення у Війтовецькому районі на Проскурівщині, сучасній Хмельницькій області. За згодою начальника районної міліції було проведено конфіскацію релігійних книжок, які мали культурну цінність. У селі Шарках Деражнянського району з відома та за згодою народного судді Коваленка та за безпосереднім керівництвом голови сільської ради було вчинено конфіскацію всіх речей, які мали хоч абияку культурну і матеріальну цінність [189, с. 42].

Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була величезним обманом. Вона переслідувала зовсім не ту мету, що оголосили більшовики. Під різними гаслами допомоги голодним організатори провели масштабні заходи з конфіскації церковних цінностей. Було конфісковано багато речей, які мали історичну і культурну цінність, постраждали сотні священнослужителів, мирян, а влада яскраво

продемонструвала практичне виконання декрету про відокремлення церкви від держави.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності Церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції», але була спрямована на те, щоб скомпрометувати Церкву в очах народу, особливо у населення голодуючих регіонів. Робилося все, щоб спровокувати клір на дії, які, з точки зору радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні», що повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань. Більшовики ставили собі за мету змусити віруючих відійти від церкви та її патріарха.

Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим була величезним обманом. Вона переслідувала зовсім не ту мету, що декларували більшовики. Під гаслами допомоги організатори кампанії провели тотальне пограбування всіх релігійних організацій. Основною метою цієї акції був підрив впливу релігії на більшість населення країни. Це фактично була перша загальнодержавна антирелігійна кампанія, в результаті якої постраждали не тільки культові споруди, а й священнослужителі, віруючі, які в котрий раз були облиті брудом, а влада цим самим продемонструвала своєму народові та всьому світу, як вона виконує принцип відокремлення церкви від держави.

Основним напрямом у політиці радянської влади щодо церкви, поряд із посиленням просвітницької роботи, стає репресивна діяльність, яка включала закриття храмів, заборону церковного дзвону, гоніння священнослужителів і віруючих. Основи богоборчої політики були закладені в ряді урядових і партійних документів. Юридичною основою «походу» радянської влади проти церкви як і раніше залишався Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»

від 20 січня 1918 р., а також інструкція Народного комісаріату юстиції «Про проведення декрету в життя», яка була прийнята в серпні 1918 р.

Боротьба з церквою почалася ще у 1918 р., коли Церква, що була основою царської влади, була відокремлена від держави, а школа – від Церкви. Почалися конфіскації церковного майна та закриття культових споруд, проте масових руйнувань храмів ще не було.

Крім того, з 1918 р. релігійні об'єднання опинилися під щільною оперативною «опікою» органів держбезпеки. Вже у грудні 1920 р. Ф. Дзержинський писав голові Всеукраїнської надзвичайної комісії М. Лацісу: «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а ніхто інший. Маневрувати може тільки ВЧК для єдиної цілі – розкладу попів» [138, с. 9].

За новітніми оцінками, уже до 1924 р. лише у РПЦ загинув 21 архієрей, 66 було позбавлено волі, знищено до 15 тис. представників кліру та ченців. До 1921 р. більшовицька влада закрила понад половину з близько тисячі діючих на той час монастирів [445, с. 833].

Хоча закриття церков на початку 1920-х рр. набирало обертів, влада, як у Москві, так і в Харкові, все ще намагалася діяти обережно. Обіжники ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. та НКВС від 26 серпня 1924 р. встановлювати порядок закриття молитовних будинків, щоправда, на практиці допускалися їх численні порушення. У цей час кампанія щодо вилучення церков у сільських громад здебільшого була пов'язана з «активністю» місцевих органів влади. Архівні документи свідчать про те, що у першій половині 1920-х рр. навіть траплялися випадки повернення вірянам реквізованих церков [38, арк. 17].

Проте вже наприкінці 1920-х рр. партійно-державна політика щодо Церкви здійснювалася відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». «Силовий» тиск на Церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на

початку 1929 р. директивою, у якій релігійні організації оголошувались єдиною з небезпечних контрреволюційних сил [276, с. 13].

Керівні органи КП(б)У упродовж 1929–1930 рр. ініціювали масове закриття церков, руйнацію храмів, у тому числі всесвітньовідомих пам'яток історії та культури. Динаміка закриття церков прямо співвідносилася з темпами загального наступу «соціалізму по всьому фронту» і по-різному проявлялася протягом кожного року. Потужний поштовх закриттю релігійних споруд надала форсована колективізація та прискорена модернізація СРСР (стрибок у соціалізм). У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами у керівних органах релігійних об'єднань», що спричинило новий наступ на релігійну сферу.

Із кінця 1920-х рр. дедалі частіше молитовні будівлі закривалися «на вимогу трудящих» [172, с. 49]. Часто на місцях не чекали рішення ВУЦВК і вдавалися до самовільного «адміністрування». Згідно зі звітними документами ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них православних – 260. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше: 719, а загалом – 1098 молитовних будинків [315, с. 297–298]. Наприклад, відомість про стан молитовних будинків Дніпропетровської області на 15 травня 1933 р. свідчить про закриття 174 церков за санкцією ВУЦВК та 60 – без такої санкції. Загалом на території області закритими виявилися 53% молитовних будинків від загальної кількості тих, що діяли раніше [292, с. 14].

Вище керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков [77, арк. 81], визначало необхідний відсоток підписів населення для закриття молитовень [79, арк. 27] тощо.

Виконуючи вказівки центру чи вдаючись до самовільних дій, функціонери на місцях складали фіктивні списки тих, хто вимагав «закриття молитовних будівель», або збирали підписи населення, вдаючись до погроз, шантажу, арештів, накладання штрафів тощо [12, арк. 12].

Одним із поширених прийомів закриття храму, або принаймні недопущення проведення богослужінь, було навмисне припинення чинності угоди між райвиконкомами чи сільрадами та громадами про користування храмом через несплату неухильно зростаючих податків. Насамперед це застосовувалось до кафедральних соборів, навколо яких найбільше зосереджувалось життя церковних громад. Інколи храми повертали парафіям, хоча це не гарантувало, що процедура закриття не повториться знову. Наприклад, саме «за несплату податків» у 1930 р. було конфісковано і передано державі будівлю римо-католицького костелу Воздвиження Святого Хреста у Фастові. Подібних дій зазнали кафедральні храми у Харкові, Слов'янську, Миколаєві, Проскурові, Черкасах, Житомирі, Чернігові та інших населених пунктах України.

За даними дослідників, із 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні закрили щонайменше 5170 церков. Реально ж припинив діяльність 8541 молитовний будинок. Станом на 1 квітня 1936 р. 3371 храм не діяв, формально не вважаючись закритим [291, с. 34].

На Вінниччині, Донеччині, Кіровоградщині, Миколаївщині, Сумщині, Хмельниччині майже не лишилось діючих православних церков, а на Луганщині, Полтавщині, Харківщині та у Криму функціонувало по одному храму [276, с. 13]. Із припиненням діяльності церкви закінчувала існування й релігійна громада, парафія, яка традиційно була основою конфесійної структури в православ'ї.

Церкви, які було відібрано, здебільшого використовували як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади, нерідко – під колгоспні комори та зерносклади, тощо, іноді тривалий час стояли

зачиненими. Спочатку перетворення храмів на «культурні установи» здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Таку практику було апробовано вже в першій половині 1920-х рр. Вона супроводжувалася насадженням ідеологізованих культів: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом подібні сценарії поширилися й у сільській місцевості [315, с. 298–299].

Одним із поширених «аргументів» для закриття храмів у 1932–1933 рр. була потреба використання їх як зерносховищ. Водночас, уже 1936 р. Всесоюзна Комісія в справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... Причому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію; у багатьох місцях засипаються останні церкви в районі; терміни, на які береться церква під хліб, зазвичай не витримуються... Прикладів надзвичайно багато» [290, с. 114].

У 1920-х рр. почалося закриття храмів за пропозиціями місцевого населення. Якщо уявити собі мислення більшості людей тих років, то це не здивує. У державі, що проповідувала державний атеїзм, церква була символом минулого. У пресі розповідалось про величезні прибутки церкви в час страждань трудящих за часів царизму, що впливало на ставлення суспільства до церкви. Люди перестали бачити у церкві духовну владу, яку вона мала в попередні роки, а культові споруди перестали становити для людей історичну та архітектурну цінність. У монастирів, як і у всієї Православної Церкви, вилучалося без викупу усе рухоме і нерухоме майно – земля, ліси, води, сільськогосподарський і промисловий реманент, богослужбове і церковне майно – все це оголошувалося народним надбанням і передавалося у розпорядження місцевим радам і їх виконкомам, деяким

народним комісаріатам і їх підрозділам.

Православні храми на території УСРР в усіх її регіонах зазнавали закриття, руйнування, переустаткування, а часом і повного зруйнування. За словником-довідником із релігієзнавства термін «храм» – архітектурна споруда, призначена для здійснення богослужінь і релігійних обрядів та є місцем перебування Бога на землі [451, с. 391].

Боротьба з Церквою знайшла своє подальше вираження в антихрамовій кампанії, перша хвиля якої відноситься до 1918 р., а друга почалася з 1924 р. У 1923 р. була прийнята спеціальна інструкція з питань використання культових споруд. Храми, які використовувалися віруючими, могли вилучатися владою у випадку їх непридатності, браку приміщень, при підозрюванні учасників церковної групи у контрреволюційних виступах, при розірванні договору на використання храму.

Третя хвиля закриття храмів почалася у 1927 р. Якщо в попередні роки церкви закривалися переважно в містах, то тепер основний удар по віруючих і церквах припав на село. Це було пов'язано з прийняттям рішення ЦК ВКП (б) (1927 р.) про перехід до соціалістичних перетворень на селі і про обмеження «експлуататорських устремлінь сільської буржуазії». М.І. Бухарін і Є.А. Преображенський, пояснюючи непримиренну позицію радянської влади щодо церкви, відзначали, що релігія і комунізм несумісні, тому необхідно знищити релігію, щоб здобула перемогу радянська влада. Є.М. Ярославський – видатний діяч Союзу безбожників – прямо заявляв, що в ході колективізації боротьба куркульських елементів підтримується священиками, які «під релігійною оболонкою проводять контрреволюційні думки і плани». Результатом подібних висновків стало посилення гонінь на священнослужителів, особливо сільських, і жорсткість полеміки в питаннях храмово-обрядових; закриття храмів набуває більш широкого розмаху.

Відповідно до постанови «Про релігійні культу» від 8 квітня 1929 р. ВЦВК РНК РСФРР при закритті молитовних будинків культове майно розподілялося за визначеним порядком. Усі предмети із платини, золота, срібла та парчі, а також дорогоцінне каміння підлягали зарахуванню в державний фонд і передавалися в розпорядження місцевих фінансових органів або в розпорядження органів Наркомосу, якщо дані предмети перебували на їхньому обліку. У храмах та церквах були предмети, які являли собою історичну, художню, музейну цінність, вони також передавалися до Наркомосу. Усі інші предмети, такі, як ікони, облачення, хоругви, покровці, які мали спеціальне призначення при відправленні культу, передавалися віруючим для переносу до інших культових споруд, котрі заносилися до опису культового майна на загальних положеннях.

Вилученню не підлягало лише перехідне майно (гроші, ладан, свічки, масло, вино, віск, дрова та вугілля), яке мало цільове призначення для виконання умов договору чи для звершення релігійних обрядів [345, с. 388].

Для того, щоб зрозуміти процес закриття храмів та церков, потрібно безпосередньо розглянути окремо взяті релігійні громади та їхню подальшу долю. Столиця республіки – місто Київ – архітектурний ансамбль храмів, церков та монастирів. За свою багатовікову історію він став архітектурним та мистецьким центром, де зосереджувалася велика кількість храмів зі своїми традиціями, історією та уставом. Щодо міста Києва, то ситуація із закриттям молитовних будинків, храмів та монастирів була такою.

На початку 1930-х рр. у Києві та передмістях служіння відправлялося лише у 12-ти із 130-ти православних храмів і молитовних будинків. Інші церкви було зачинено, деякі переобладнано під склади чи антирелігійні заклади. 8 монастирів та понад три чверті парафіяльних храмів не діяли. Одну з найбільших православних святинь українців – Києво-Печерську Лавру було перетворено на музейне містечко, Софійський собор

– на державний заповідник, Володимирський собор – на Музей антирелігійної пропаганди.

Рекомендувалося закривати церкви у першу чергу в тих районах міста, де діяло два храми чи більше. Так була закрита Воскресенська церква, що містилася у Воскресенському провулку № 2, Троїцько-Батієва церква на Батиївській горі, оскільки закриття цих храмів не може викликати обурення віруючих, тому що вони цілком зможуть задовольнити свої релігійні потреби в інших церквах м. Києва [24, арк. 2].

Найжахливішим стає закриття храмів для знесення та розібрання на будівельні матеріали для будівництва житлових будинків.

Благовіщенську церкву на Новій забудові, згідно з постановою Президії Київської міської ради від 28 травня 1934 року, закрито, а протягом квітня-серпня 1935 року розібрано для будівництва житлового будинку.

Такої ж долі зазнала і Борисо-Глібська (Іоанна Предтечі) церква і дзвіниця на Подолі – згідно з постановою Президії Київської міської ради від 29 червня 1934 р. її закрито. Передбачалося розібрати для розширення електростанції. Розібрано у 1936 р. за закритою частиною постанови міської ради. На місці церкви зведено житловий будинок.

Василівська (Трьохсвятительська) церква – 8 серпня 1934 року, згідно з постановою Президії Київської міської ради, закрито, передано управлінню будівництва для знесення. Розібрано протягом 1934–1935 рр.

Введенська церква на Подолі – за рішенням Наркомпросу від 30 червня 1931 р. Київській крайовій інспектурі охорони пам'яток дозволено зруйнувати як таку, що не має історичного значення. Згідно з рішенням Президії Київської міської ради, прийнятим 1935 р., у 1936 р. розібрано для будівництва школи [440, с. 36].

Однак масове нищення київських церков відбулося у 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР. Саме у той час були підірвані перлини українського бароко: Микільський військовий та

Михайлівський Золотоверхий собори, Успенський та Богоявленський собори на Подолі, інші церковні споруди, які були визнаними пам'ятками української культури.

Дослідники даної проблеми єдині у тому, що найбільше постраждали храми міста Києва. Усі вище поіменовані храми були знесені як непотрібні, залишаючи після себе слід у записах про знесення та фундамент на місці будівництва.

Усі регіони УСРР зазнали нищення культових споруд, починаючи від невеличких хуторів, сіл та завершуючи великими містами. Знищення храмів та церков як матеріальних надбань та пам'яток культури давало можливість ще більше вплинути на свідомість простого населення.

Такої ж долі зазнають і православні храми та церкви, які розташовувалися у містах і селах. У першій третині ХХ ст. було закрито понад 2000 церков, синагог, інших молитовних будинків. Сотні їх переустатковано на культурні заклади – будинки колгоспника, театри, школи. Усі ці релігійні установи були закриті постановою Центрального Виконавчого Комітету УСРР, але ще більше налічувалося так званих недіючих церков [202, с. 1].

Центральний регіон не залишився поза увагою політичного наступу радянської влади на Православну Церкву. Він представлений сучасною Київщиною та Черкащиною.

У місті Сміла була недобудована Покровська церква, будівництво якої розпочато ще у 1910 р., а в 1914 р. будівництво було припинено, так як почали проявлятися тріщини стін. Добудова церкви була неможлива з огляду на технічний акт, який видала комісія. Добудувати цю церкву мала бажання релігійна громада при старій Покровській церкві, але коштів на її завершення недостатньо. Щоб зібрати 40 тисяч карбованців, потрібно було близько десяти років. Крім цієї церкви, у місті знаходилося ще три, які цілком задовольняли релігійні потреби віруючих. Беручи все це до уваги, НКВС вважав недоцільним передавати будинок для добудови та

використання під церкву, а тому релігійній громаді було відмовлено. Згодом питання про використання будинку було передано на розгляд ВУЦВК. 25 червня 1926 р. Президія Окружного Виконавчого Комітету на підставі акту технічного огляду визнала за потрібне розібрати це приміщення, але питання не було остаточно вирішене. За постановою від 21 вересня 1926 р. Президія ОВК було визначено матеріали з розібрання використати на потреби побудови культурного осередку Червоної армії в місті Сміла.

У цьому поданні Президія ОВК прохала Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету затвердити постанову про розібрання зазначеного об'єкта для використання матеріалу на згадану культурну потребу та сповістити про наслідки розгляду цього питання. Рішення було досить неочікуваним. Розглянувши відповідне подання у справі недобудованої церкви в місті Сміла, НКВС рішенням від 14 травня 1927 р. заборонив закриття Покровської церкви і дав дозвіл релігійній громаді на добудову [47, арк. 5].

Указувались причини відмови використання під інші потреби:

«1. Немає ніяких формальних підстав для відмови релігійній громаді у наданні дозволу на добудову церкви, звичайно при умові виконання останньою всіх технічно-будівельних правил.

2. Розібрання новозбудованої церкви можна провести лише шляхом підризу вибуховими речами, що являється небажаним за політичними міркуваннями.

3. За обіжником ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. за ч. 131 споруди закритих молитовних будинків мають використовуватись для культосвітніх потреб» [47, арк. 7].

Ще однією з причин закриття храмів та культових споруд було їх передання для освітніх потреб під школи, бібліотеки. Картина таких заходів на території України була наступною.

У місті Золотоноша було зібрано підписи 3026

громадян, поданих за вилучення Успенського собору та використання його приміщення як культурний заклад [18, арк. 1]. 19 січня 1931 р. комісія провела обстеження технічного стану цвинтарної церкви міста Золотоноша. Комісія виявила наступне:

«1. Головна частина будівлі – цегляний фундамент напівзруйнований, місцями абсолютно зруйнований, так що будівля небезпечна в сенсі раптового руйнування.

2. Зовнішні дерев'яні ганки зруйновані, залізний дах покрито іржею, дерев'яні стіни місцями покосилися внаслідок зруйнованості фундаменту, зважаючи на такий хаотичний стан будівлі, – таке в перебігу останніх 3-х років нічим не зайнято. На підставі вищевикладеного Комісія постановила вказану церковну будівлю розібрати і частину придатних будівельних матеріалів відібрати і використовувати на будівельні потреби, в чому і складений цей акт» [16, арк. 1].

Загальні збори Троїцької земельної громади в місті Золотоноша визнали шкідливість релігійного впливу і недоцільність існування церкви та ухвалили клопотання перед радянськими органами про закриття церков Соборної та Троїцької. Їхні дзвони зняти та передати їх у фонд індустріалізації на будівництво тракторів [17, арк. 5].

У центрі села Мошни Черкаського району розташована велика мурована церква, збудована майже сто років тому на кошти багатого поміщика – князя Воронцова. Жителі села переказують спогади своїх батьків про будівництво храму, його оздоблення та особистий вклад кожного селянина у будівництво. Церква була зведена за 10 років наполегливої та копіткої праці. Із приходом до влади більшовиків та піднесенням антирелігійної хвилі постало питання про закриття храму та передачу його під культосвітні потреби, що було і зроблено [176, с. 49].

У Шполянському районі на Черкащині теж закривають храми та церкви. Під час Великодніх свят 1922 р. комітет незаможних селян вперше разом із

комсомольським осередком проводить антирелігійну кампанію. Удвічі зменшилася кількість прихожан у церкві, а в окремі неділі церква була порожньою. Узагалі в районі на кінець 1920-х рр. майже не залишилося жодної діючої церкви, частина з них була переобладнана на клуби, театри та школи, а частину використовували як зернові склади [209, с. 27].

Закриття храмів викликало невдоволення віруючих, і вони скаржилися у ВЦВК на неправомірні дії місцевої влади. Однак на прохання про відкриття церкви або її збереження віруючі найчастіше отримували відмову.

Так трудяще населення с. Покровки Апостольського району Криворізької округи порушило питання про закриття церкви та передачу її приміщення під школу. За закриття проголосувало 1940 осіб від загальної кількості населення 2900 осіб. Із боку віруючих була заява з протестом, але Президія Криворізького Окрвиконкому від 05 грудня 1929 р. ухвалила закрити Покровську церкву в с. Покровка та використати її приміщення під школу [63, арк. 1].

Наведені приклади доводять, що багато дій місцевої влади мали характер свавілля і були неправомірні навіть із точки зору існуючого законодавства про культу (маються на увазі циркуляр із питання про відділення церкви від держави, грудень 1918 р. та інструкція з питань, пов'язаних із проведенням декрету про відокремлення церкви від держави, 1923 р.)

Питання про релігію і церкви вирішувалися, як правило, в закритому порядку. Місцева влада приймала постанови про закриття храмів, не провівши попередньо масової антирелігійної роботи, не враховуючи релігійності населення, особливо сільського.

У селі Ялисоветці Шполянського району налічувалося 969 осіб дорослого населення, з яких 905 осіб мали виборчі права, але 809 осіб із зазначеної кількості подали письмове звернення про закриття місцевої церкви, пропонуючи використати її як культосвітню установу – Будинок Колективіста. Церква в цьому селі стояла

зачинена протягом півтора року. Із технічного боку будинок старий, дерев'яний, але був придатний для перебудови під культосвітню установу. Оскільки релігійна громада в селі складалася лише з 96 осіб, не було служителя культу, то мешканці були схильними до того, щоб храм було реорганізовано та переобладнано [30, арк. 28].

У селі Веселий Кут Шполянського району йшла мова також про передачу приміщень храму для культосвітніх потреб. Засідання Президії Шполянського Районного Виконавчого Комітету, яке відбулося 15 квітня 1931 р. в місті Шпола ухвалило: «У зв'язку з тим, що дорослого населення в селі Веселий Кут є 589 осіб, із яких виїхало з села на заробітки 108 осіб, а з 481 особи, які в даний час перебувають у селі, 388 підписались за закриття церкви й передачу її під культосвітні потреби, про що свідчать постанови загальних зборів виборців та колективу, на яких була присутня більшість населення, а незначний відсоток віруючих може задовольнити свої релігійні потреби в сусідньому селі, що знаходиться на відстані півтора кілометра» [29, арк. 1].

У селі Коробівка Золотоніського району Адмінвідділ ОВК підтримав клопотання виборців села про відібрання будівлі церкви на культурні потреби та додає, що в селі Коробівка нараховується 4269 осіб, із яких користується виборчими правами 1907 осіб. На загальних зборах у присутності 1349 осіб (71%) винесли постанову про доцільність використання помешкання церкви під школу, а тому Адмінвідділ ОВК вважає, що клопотання більшості виборців слід задовольнити [19, арк. 1].

У районі між селами Городище та Мліїв містилася Науково-експериментальна база Всесоюзного Дослідницького Інституту плодово-ягідного господарства, де працювало 173 штатних працівники. Поруч із подвір'ям бази розташована невеличка церква, що має вигляд будинка, який можна використовувати під клуб. Церкву відвідували приблизно 50 літніх людей із ближніх частин села. Храм було побудовано поміщиком Яхненком

для себе. Збори робітників підтвердили постанову зборів бази від 28 травня 1931 р. про закриття церкви та передачу будинку під культустанову бази [12, арк. 5].

Перша половина 20-х рр. ХХ ст. ще знає випадки повернення віруючим реквізованих у них культових будівель. Як приклад, 4 листопада 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП (б)У розглядалося питання «Про зайняття молитовного будинку в місті Золотоноші». Підкреслювалося, що зайняття молитовного будинку під лікарню в даному випадку було неправомірним і визнано за необхідне підтвердити постанову ВУЦВК про скасування цієї реквізиції. Політбюро доручило Секретаріатові ЦК КП (б)У та Наркомюсту надіслати на місця відповідну директиву про суворе дотримання закону про відокремлення Церкви від держави [38, арк. 51].

Усі культові будівлі на Черкащині входили до реєстру культових пам'яток. Кількість зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окркопису перебували: Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський та Мотронинський (з Троїцьким храмом) монастирі [343, с. 167]. Отже, протягом 1920–1930-х рр. радянська влада методично проводила кампанію із закриття монастирів.

Отже, для втілення своєї антирелігійної політики на території Черкащини щодо православ'я органи радянської влади використовували кампанію з закриття культових споруд. Під час проведення цієї кампанії головний удар було нанесено по економічному потенціалу православної церкви на території краю. Антирелігійна політика радянської влади супроводжувалася притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвела до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'ятників культури.

Щодо релігійної ситуації із закриття храмів на всій

території УСРР, то вона була абсолютно різною.

Волею мешканців села Ново-Рублівка Чутівського району Полтавської області колишню церкву було переобладнано на будинок колективіста, де щовечора збиралося багато народу, особливо молоді, і проводилися бесіди, читання газет, культурні ігри [205, с. 3].

Іншою ситуація була у селі Лосинівка Чернігівської області, де було два храми. Один був уже перебудований на електростанцію, а інший розібраний, а з матеріалів побудували два будинки для робітників та службовців [227, с. 4].

Наведені приклади свідчать, що процедура закриття церков із початку 1930 р. значно спростилася. Раніше для остаточного закриття церкви було потрібне рішення ВЦВК, а у січні 1930 р. Комісія з питань культів визнала доцільним надати право остаточного рішення про закриття молитовних будинків облвиконкомам, крайвиконкому і окрвиконкомам.

Згідно з сучасним адміністративним поділом України, на території центральних, східних та південних областей ситуація із закриттям була різною за своїми статистичними показниками. Як правило, закриття храмів відбувалося за такими напрямками: закриття культових споруд як приміщень, розібрання їх будівель на потреби населення та використання приміщень під культосвітні потреби. За каталогом зруйнованих храмів, картина закритих відповідно до територіального поділу була наступною. У Київській області найбільша частина храмів була розібрана майже до самого фундаменту, їх кількість становила 22 споруди. Закритих будівель, які взагалі не використовувались, було 13, під культосвітні потреби переобладнано 7 храмів. Для використання під культосвітні потреби на території сучасної Вінницької області було переобладнано близько 20 православних храмів, розібрано – 10, а закрито – 8. Східний регіон теж не став осторонь руйнування та закриття культових споруд. Найбільше постраждали Харківська та Донецька області, в результаті на їхніх територіях залишилось кілька

храмів. На Харківщині було закрито 28 храмів без подальшого використання. Для потреб населення було розібрано 17 храмів, під бібліотеки, школи переобладнано 15 православних храмів. У Донецькій області співвідношення було дещо іншим: 17 було закрито, 7 – розібрано, 14 переобладнано для культурних потреб населення [440, с. 375].

Полегшила процес закриття храмів постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних організаціях релігійних об'єднань» [161, с. 727], за якою місцевій владі необхідно було організувати перегляд складу керівних органів «двадцятки» із метою виключення з них куркулів і «позбавленців». Постанова призвела до обмеження кількісного складу релігійних об'єднань і одночасно до закриття храмів як безгоспних, бо місцева влада мала можливість виключити з «двадцятки» активістів і служителів культу. У багатьох церквах часто не було кому служити і їх закривали з цієї причини [Додаток Г].

Державну політику щодо православних храмів характеризували і методи, за допомогою яких місцеві активісти домоглися прийняття рішень про закриття храмів, серед яких було чимало цінних пам'яток. Відомий історик Арсен Зінченко наводить кілька прикладів, котрі мали місце у Могилівському та Вінницькому округах. У селі Каптелина Вінницького округу у 1929 р. чиновник закрив церкву, вдавшись до нахабного обману. Він ходив селом із двома списками: один – за відкриття нових церков, а інший – за закриття існуючих. Звісно, селяни підписувалися за відкриття храмів, але їм підсовували зовсім інший листок, де йшлося про закриття. Аналогічна ситуація відбулася зі збереженням церковних дзвонів, коли сільський актив (голова сільської ради, секретар партійної організації та інші) ставив підписи за всіх мешканців села, що за їхньою згодою потрібно закрити, зруйнувати храм чи здати дзвони на індустріалізацію [281, с. 97].

Отже, до кінця 1930-х рр. більшість храмів виявилися

ліквідованими. Закриття й зруйнування церков відбувалося за певною схемою. У великих містах до міських рад надходили партійні директиви про те, що для розширення вулиці чи спорудження будинку треба зруйнувати ту чи іншу церкву. У містах важко було знайти церкву, де велися служби, тому що тут церковне життя було паралізована майже повністю. У сільській місцевості подекуди церкви залишалися діючими завдяки наполегливому опору селянства антихрамовій кампанії влади. Крім опору селян, деяку роль відігравала та обставина, що владі не завжди вдавалося дістатися до віддалених сіл і там церкви діяли [Додаток Д].

Паралельно із закриттям храмів розгорталася кампанія за зняття дзвонів і заборона церковного дзвону. Є.М. Ярославський закликав скасувати дзвін «як безглуздий звичай, шкідливий і той, що заборонений інструкцією про користування дзвонами: дзвін не допускається, якщо не був пов'язаний із відправленням служби, а лише в силу звичаю. Дзвони мали не лише ритуально-церковне значення, але це був своєрідний символ і вартувий сільської громади. На заклик дзвону селяни збігалися гасити пожежу, обороняти громадське майно або дати відсіч іншим порушенням селянських прав і звичаїв. Дзвони не раз давали знати українським селянам про наїзди продовольчих загонів, каральних формувань, виселення та арешти «куркулів», закриття церков. Тому саме поняття «дзвін» мало для більшовицької влади не тільки церковно-символічне, а й політичне значення [281, с. 98].

11 грудня 1929 р. секретаріат ВУЦВКу на подання НКВС виніс спеціальну постанову «Про порядок зняття дзвонів з існуючих молитовних будинків». Постанови розіслали на місця разом із відповідною інструкцією Наркомату внутрішніх справ, де конкретно вказувалося, як проводити дану роботу. Задум охоплював більшість округ України, за винятком Одеської, Сталінської та Уманської. У цих округах зняття дзвонів рішенням партійних органів вирішено було відкласти у зв'язку з

проведенням суцільної колективізації [148, с. 375].

У 1929 р. ВЦВК заборонив дзвін у всі дзвони, що дало можливість місцевим владам вилучати зайві. За розпорядженням Центрального Виконавчого комітету ці вилучені дзвони мали використовуватися в народному господарстві: для карбування дрібної розмінної монети.

У столичних постановах та інструкціях наказувалося дзвони знімати тоді, коли це увалювала більшість трудящих і ці ухвали затверджувалися президіями округових виконавчих комітетів. Однак насправді у переважній більшості округів дзвони знімали в адміністративному порядку без відповідної на це згоди більшості населення.

Кампанія зі зняття дзвонів розгорнулася особливо активно наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. За два роки з церков на Полтавщині зняли дзвонів загальною вагою 64 т. Тільки навесні 1930 р. втратили дзвони великі київські храми: Володимирський собор – 20 т., Десятинна церква – 34 т., Михайлівський собор – 12 т., Флорівський монастир – 12,7 т., Іонівський монастир – 30 т. [25, арк. 34].

Віктор Акуленко у своїй розвідці відзначає, що Рудметалторг широко розгорнув збирання кольорових металів для потреб промисловості, від чого потерпіло чимало пам'яток старовини. Прикладом таких дій є руйнування дзвіниці Спасо-Преображенського собору у Чернігові, унікальної історико-архітектурної пам'ятки XII ст. з метою вилучення так званого Потьомкінського дзвону, виготовленого у XVIII ст. відомим майстром Коровкіним, вагою понад 840 пудів [222, с. 29].

Закриття культових споруд на сході за ухвалою громадян відбувалося після проведення з ними «роз'яснювальної» роботи, а зняті мідні дзвони та інші металеві речі передавали на потреби господарства. Органи охорони пам'яток, не маючи змоги запобігти знесенню культових споруд історико-архітектурного значення, обмежувалися збереженням їхнього майна, начиння тощо.

До сховищ Рудметалторгу почали надходити різноманітні речі, зокрема і дзвони. Народний Комісаріат фінансів УСРР розпорядженням від 7 грудня 1929 р. встановив, що старовинні речі з благородних металів великої мистецької, наукової або історичної цінності, згідно із законодавством про пам'ятки, належить охороняти й використовувати у відповідних установах – історико-культурних заповідниках, музеях [222, с. 30].

Офіційно необхідність зняття дзвонів, крім побажань трудящих, пояснювалася потребою в кольоровому металі для індустріалізації. За даними НКВС, протягом грудня 1927 – березня 1930 р., тобто саме в час особливого розмаху колективізації, у 34 округах України було знято дзвонів загальною вагою 11173,5 т. на суму 713 тис. крб. Найбільше їх зняли у Кременчуцькому – 140,5 т. та Мелітопольському – 131 т. округах [41, арк. 32].

Відомо чимало випадків, коли селяни намагалися запобігти руйнуванню своїх церков, хоча подібні стихійні виступи жорстоко придушувалися каральними органами. Прикладом можуть бути трагічні події у селі Красилівка Ярунського району на Житомирщині. 23 березня 1930 р. селяни, вимагаючи повернути церковні дзвони, побили голову сільської ради й розігнали засідання місцевого пленуму. Наступного дня під час арештів опергрупа ДПУ розстріляла натовп людей: чоловіка й жінку було вбито і трьох поранено [277, с. 40].

Отже, до середини 1930-х рр. поступово зник дзвін, дзвони було знято, знищено секрети дзвонового лиття. Процес зняття церковних дзвонів був лише першим кроком на шляху остаточного закриття церков. Як правило, захоплення дзвонів і закриття церкви відбувалося одночасно. Кампанія з вилучення церковних дзвонів 1920–1930-х рр. була складовою частиною політики радянської влади щодо релігії і Церкви.

У 1927–1928 рр. відбулися істотні зміни всього курсу політики відносно релігійних організацій в СРСР. Настає смуга войовничого, нетерпимого ставлення до церкви, яка пов'язана з прийняттям загального курсу керівної групи

ЦК ВКП (б) на чолі з Й.В. Сталіним на насильницьку колективізацію, згортання НЕПу, загострення класових відносин у місті й селі. У період ліквідації куркульства влада обрушилася і на церкву, все більше посилюючи проти неї адміністративно-репресивні заходи.

Отже, тотальний наступ на Православну Церкву радянською владою продовжувався і далі, а зумовлювався не тільки несумісністю комуністичного та релігійного світогляду, а й суб'єктивними факторами. Друга половина 20-х рр. ХХ ст. започаткувала масове закриття храмів, а розпал кампанії з вилучення дзвонів припав на 1929 р. Тривалий час у літературі побутувала думка, що кампанія із закриття храмів та зняття дзвонів, їх використання як будівельний матеріал та для господарських цілей проводилися за ініціативою трудящих, але це було не так. Набув поширення і такий метод, коли жителі населеного пункту підписувалися на аркуші за збереження дзвонів, а до цього списку дописувався заголовок про їх зняття.

Діяльність монастирів органічно поєднувалася з політичним, соціальним, культурним та науковим життям певного регіону України. Із покоління в покоління передавалися легенди, перекази, оповіді про таємничий монастирський світ з непересічними особистостями, багатючими бібліотеками, архівами, стародавніми скарбами.

Монастирі були взірцями ефективного ведення сільського господарства, впровадженням передових методів агротехніки, раціональної організації тваринництва, тривалого зберігання продукції тощо [463, с. 16].

Історія кожного окремо взятого монастиря на той час була різною, але доля у ХХ ст. стала однією для всіх. Конфіскація церковних цінностей, реорганізація та закриття монастирів та храмів стали виразниками політики держави в царині духовної культури того часу.

Із 1918 р. починається кампанія з масового закриття монастирів із ліквідацією їх майна. Основний удар був нанесений у період з 1918 по 1921 рр., коли в країні

перестали існувати більше 600 монастирів з 1000, що діяли в 1917 р. До кінця 1930-х рр. процес закриття монастирів не припинявся. До початку 1940-х рр. в країні не залишилося жодного діючого монастиря.

Причина активної антицерковної політики радянської влади полягала, в першу чергу, в тому, що церква сприймалася як «машина імперська», потужна протидія соціалістичному будівництву в місті і особливо на селі. Так, при закритті Вознесенського і Сергіївського монастирів у 1925 р. Холмський повітовий виконавчий комітет пояснював свої дії таким чином: «Монастирі є центрами реакційної політики царизму».

Щоб зберегти обителі, в багатьох монастирях ченці стали утворювати своєрідні релігійні трудові артілі, колективною працею здобуваючи засоби до існування. Іноді це були спроби запобігти знищенню монастирів, але нерідко ченці вели справді комуністичний спосіб життя. Протягом 1920-х – 1930-х рр. місцева влада такі артілі закривала. Підставою для їх ліквідації було те, що селянське колективне господарство вважалось справді радянським, а чернечі артілі сприймалися як оплот контрреволюції.

Як зазначає Еліна Слободянюк, попри спробу влади надати закриттю монастирів цивілізованих форм, більшість із них ліквідовувалася грубим адміністративним шляхом, без урахування інтересів чернецтва і громадської думки. Навіть офіційна статистика визнавала, що з 31 монастиря, закритого на 1924 р., тільки один був ліквідований за «побажаннями населення». Було вирішено змінити тактику – тобто поступово звужувати мережу монастирів. Ця тенденція виразно простежується на прикладі Подільської губернії, де у довоєнні часи було 12 монастирів, за даними на 31 січня 1925 р. їх кількість збільшилася до 18. Повернення чернецтва в монастирі і концентрація монастирів зменшить сітку нездорової релігійної пропаганди [395, с. 105].

На території Подільської губернії повинен був залишитися православний чоловічий монастир у Бершаді

та два жіночі монастирі в Браїлові і Немирові, один змішаний старовірський у Куренівці [42, арк. 74].

Аналогічна ситуація склалася в усій Україні. Попри переслідування, більшість чернецтва продовжувала дотримуватися монастирських традицій співжиття.

Закриття й виселення чернецтва – це тільки перший етап нищення монастирів. Трагічною виглядає подальша доля монастирських будівель. Влада або відразу перетворювала чудові архітектурні споруди на звалище каміння, або прирікала їх на повільне руйнування. На кінець 1920-х рр. більшість монастирів України віддали під сільгоспартілі, колонії для безпритульних дітей. Деякі використовувались як медичні та навчальні заклади, місця дислокації військових частин тощо.

Юрій Мариновський у своєму дослідженні подає відомості про кількість та діяльність монастирів у центральній частині України – на Черкащині.

Станом на 1 січня 1917 р. в тодішніх повітах Київської і Полтавської губернії офіційно функціонували 15 православних монастирів: Корсунський Онуфріївський жіночий монастир; Ірдинський (Виноградський) Успенський чоловічий монастир; Мошногірський Вознесенський чоловічий монастир; Мотронинський Троїцький жіночий монастир; Жаботинський Онуфріївський чоловічий монастир; Медведівський Миколаївський чоловічий монастир; Чигиринський Троїцький жіночий монастир; Лебединський Миколаївський жіночий монастир; Золотоніський Красногірський Іоанно-Богословський жіночий монастир; Черкаський Покровський жіночий монастир; Змагайлівський Успенський чоловічий монастир; Лукашівський (Іванівський) Троїцький жіночий монастир; Тальянський Миколаївський чоловічий монастир; Кочержинський Георгіївський чоловічий монастир; Уманський «Божої Матері Нечаяна Радість» чоловічий монастир [337, с. 19].

Негативна соціально-економічна і політична ситуація зокрема на Черкащині у 1919–1920 рр., посилювалася

голодом, епідеміями, перенаселенням міст і містечок біженцями, зростанням кількості кримінального елемента.

До 1922 р. майже в усіх монастирях Черкащини, згідно з чинним законодавством, були утворені релігійні громади, а в деяких обителях почали також функціонувати і сільськогосподарські артілі або трудові комуни, які склалися із монастирських насельників, монастирських робітників і служниць, що перебували на цих територіях [337, с. 36]. Із кінця 1922 р. починається заключний етап остаточного знищення монастирів на Черкащині. Бюлетень НКВС України № 6 від 9 лютого 1923 р. вмістив у собі основні засади щодо відношення до монастирів: «Закрытие монастырей. 1. Городские и пригородские монастыри, как мужские, так и женские, как общее правило, должны быть закрыты. 2. В губерниях, возможно, оставит по одному мужскому и по одному женскому монастырю, вдали от городов и железных дорог. 3. Помещения закрываемых монастырей должны быть использованы для нужд социального обеспечения, народного образования, здравоохранения и пр. 4. Престарелые монахи, монахини должны быть переведены в учреждения Собеса, если они не откажутся от последних и не пожелают уехать на родину. 5. Организацию трудовых артелей возможно допустить лишь на общих основаниях из бывших послушников (послушниц)» [337, с. 45].

На Черкащині ця політика почала трансформуватися в розтягнену ще на декілька років ліквідацію релігійних громад, що діяли при колишніх монастирях. На території Черкащини у 1925 р. продовжували існувати релігійні громади, що функціонували при ще офіційно не закритих монастирях – Іванівському (Лукашівському), Лебединському, Мотронинському жіночих і Медведівському, Мошногірському, Тальянському, Уманському і Кочержинському чоловічих.

24 січня 1934 р. XII з'їзд Комуністичної партії України та ВУЦВК ухвалили перенести столицю республіки з Харкова до Києва. Терміново розпочинається

«соціалістична реконструкція» міста, в ході якої було знищено більшу частину давніх пам'яток. Місто де була велика кількість церков і монастирів, повинне було перетворитися на архітектурний центр соціалістичної радянської України. На місці Михайлівського Золотоверхого монастиря та стародавньої Трьохсвятительської церкви було заплановано створити Урядовий центр із величезною парадною площею.

Хоч місце було для цього дуже незручним, але його обрано з ідеологічних міркувань. Павло Постишев, уповноважений Й. Сталіна в Україні, заявив, що його завдання – знищити центр української контрреволюції. Отже, проєктований Урядовий центр був тільки приводом для свідомого зруйнування стародавніх пам'яток. Тому й не дивно, що на місці Михайлівського собору так нічого і не було зведено [267, с. 141].

Проведення богослужінь за участю архієреїв як у простих приходських храмах, так і в монастирях дозволялося лише зі згоди Окрліквідкому. Про це свідчить лист общини Лебединського жіночого монастиря, яка просить Черкаський Окрліквідком дозволити запросити Преосвященного єпископа Філарета (Лінчевського) для проведення богослужіння 7–8 червня 1924 р. [133, арк. 101].

Заборона хресних ходів, будь-яких релігійних ходів та обрядів, які звершувалися за межами храму, а саме на вулиці міста чи села, також заборонялися. Для цього теж потрібно було отримати спеціальний дозвіл, якому передувало декілька зобов'язань, які мав виконати священик або група віруючих людей. Для одержання дозволів на проведення хресного ходу заздалегідь, не пізніше 24 годин до його початку, потрібно подати заяви до Окрліквідкому, які були б оплачені гербовим збором у сумі одного червоного карбованця. Особи, які не дотрималися таких зобов'язань, притягувалися до кримінальної відповідальності [131, арк. 66 зв.].

Всеукраїнська антирелігійна комісія при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У визначала такий

порядок звершення хресних ходів: уважалось недоступним запрошувати священнослужителів з інших приходів. Також хресний хід міг бути звершений у загальному порядку, встановленому НКВС. Служителі культу, які не дотримувалися таких пунктів, притягувалися до суворої відповідальності [113, арк. 22].

Отже, монастирі, як чоловічі, так і жіночі, в УСРР пройшли вкрай тяжкі випробування протягом 1920–1930-х рр. Незважаючи на те, що вони були важливими осередками церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя, все ж таки потрапили під приціл влади як матеріальні об'єкти, які несли в собі цінності матеріального характеру. Про це свідчать факти вилучення цінностей, як зі столичних обителей, так і по округах УСРР, позбавлення права володіти і користуватися землею.

РОЗДІЛ 4

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

В українському суспільстві православне духовенство завжди відігравало важливу роль. Воно користувалося повагою з боку населення; саме духовенство на певному етапі розвитку українського народу стало тим стрижнем, навколо якого об'єдналася українська спільнота. Кращі з його представників становили не тільки соціальну, а й інтелектуальну та духовну еліту українського суспільства.

У момент утворення самостійної Української Держави в 1918 р. на її території було дев'ять православних єпархій: Холмська, Волинська (кафедра в Житомирі), Подільська (кафедра в Кам'янці), Київська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Херсонська (кафедра в Одесі), які входили до митрополичого округу. Єпархіями керували один митрополит, три архієпископи та п'ять єпископів. Крім правлячих єпархіальних архієреїв на території України було ще 16 вікарних єпископів, які так поділялися поміж окремими єпархіями: в Київській єпархії – 4 вікарних єпископи (Чигиринський, Уманський, Канівський і Черкаський); у Херсонській єпархії – 3 вікарних єпископи (Новомиргородський, Єлисаветградський та Миколаївський); у Подільській – 2 (Вінницький та Балтський); у Полтавській – 1 (Прилуцький); у Харківській – 1 (Сумський); у Катеринопільській – 1 (Павлоградський). Отже, станом на 1918 р. на території України нараховувалося 25 архієреїв, які підлягали владі Російського Найсвятішого Синоду, а потім Патріарху Московському і всієї Русі.

Усі ієрархи мали вищу освіту, а більшість – і наукові ступені кандидатів богослов'я, магістра або доктора богослов'я.

Однією з характерних ознак церковно-адміністративної системи в той час була нерівність

єпархій за густотою населення. На кожен з них в Україні припадало в середньому два мільйони жителів, що більш як на третину перевищувало середньоросійські показники.

У 1914 р. біле духовенство в Україні нараховувало 22846 осіб. Чисельність священнослужителів становила 10673, дияконів – 2337, псаломщиків – 9836. Діяло 105 монастирів, із них 56 чоловічих і 49 жіночих, де проживало 4367 ченців і черниць, 6222 послушників і послушниць [233, с. 5].

Встановлення радянської влади в регіонах колишньої Російської імперії ознаменувало послідовний наступ більшовицької влади на релігію і церкву, переслідування духовенства та віруючих. Напрямки такої діяльності були найрізноманітніші – від пропагандистських акцій, церковних розколів до репресивних заходів щодо тих, хто сповідував віру в Бога. Провідною думкою більшості залишається теза про безпосередній диктат щодо релігії та церкви з боку державно-партійної структури, порушених декларованих державою принципів свободи совісті та відокремлення Церкви від держави у 1920–1930-ті рр. Це сформувало цілком однозначний погляд на проблему: відбувалося нищення більшовицькою владою всілякими засобами й методами релігії та церковної організації. Тому такий виклад суті проблеми надміру спрощує механізм більшовицької моделі державно-церковних стосунків та зацікавлює в дослідженні способів її упровадження.

Останнім часом дослідження історії розвитку виборчого права стає все більш актуальним. Теорія вітчизняного виборчого права знає різні етапи розвитку виборчих відносин: від повного безправ'я виборців до максимального залучення громадян до реалізації народовладдя. У зв'язку з цим, окремі етапи такого розвитку представляють значне теоретичне та практичне значення.

Важливою віхою в історії існування та розвитку вітчизняного виборчого права є період, що охоплює 20–30-і рр. ХХ ст. Характерною особливістю даного періоду є

так званий інститут «позбавленців», тобто громадян, позбавлених виборчих прав за рішенням суду і які піддаються суворому громадському осуду.

Одним із важливих питань для священнослужителів було питання землі. Для існування родині священника конче була необхідна наявність земельного наділу, за допомогою якого вона і виживала.

Із цього приводу держава зробила наступні кроки, щоб покласти край наділенню землею священнослужителів та членів їхніх родин, приймаючи циркуляр Наркомюсту від 30 грудня 1921 р. під № 2980, в якому категорично забороняється наділяти землею різних представників культу, в тому числі і православних священнослужителів. У даному циркулярі вказувалося, що їм забороняється також користування церковними та монастирськими землями. У свою чергу губземвідділ видає циркуляр від 14 жовтня 1922 р. під № 3867, у якому зобов'язує повітові земвідділи дотримуватися розпоряджень центральної влади та слідкувати, щоб жоден із представників релігійного культу не був наділений та не користувався земельними наділами, починаючи від польових і закінчуючи присадибними [37, арк. 194].

Матеріальне становище духовенства погіршувалося, а тому нерідко вони відстоювали свої права на зборах місцевих громад. Представники радянської влади слідкували за тим, щоб духовенство не мало впливу на жителів села у політичних питаннях, а тому часто позбавляли їх можливості бути навіть пасивними учасниками таких зібрань.

Здійснювати власноручний обробіток землі священнослужителям та членам їх родин радянська влада запропонувала пізніше черговою інструкцією Наркомюсту та Наркомувнуправ від 19 червня 1923 р., згідно з якою вони отримували наділ або користувалися землею на загальних підставах. Усі ці інструкції були лише на папері введені в дію, а насправді на місцях райвиконкоми брали розписку, що священнослужителі згідно з циркуляром

Наркомюсту від 30 грудня 1921 р. позбавлялись такої можливості [37, арк. 197].

Процедуру наділення землею всіх представників релігійних культів держава кожного року змінювала і вдосконалювала, але не на користь духовенства.

Служителі культу підлягали таким податкам, як прибутково-майновий, який сплачують особи вільних професій, єдиний сільськогосподарський податок у тому випадку, якщо вони займалися сільським господарством, одноразовий податок, який встановлювався в загальному порядку, наприклад, на допомогу голодуючим.

Згідно поясненням НКЮ № 06 (32606) від 13 серпня 1924 р. прибутково-майновий податок не стягувався з того духовенства, яке не отримувало за свою службу від громад ніякої постійної винагороди [132, арк. 6].

Наступним кроком влади було позбавлення служителів культу їх виборчих прав, що дало можливість відсторонити, ізолювати їх узагалі від держави та суспільства назавжди.

Основними джерелами виборчого права в УСРР були Конституції Радянської України 1919 р. та 1929 р., положення, інструкції про вибори до органів влади [146, с. 822]. Органами радянської влади на місцях, відповідно до Конституції УСРР 1919 р., вважалися: «Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми). Зїзди Рад (губерніальні, повітові, волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми)». Дані положення зберігалися і у Конституції УСРР 1929 р. [146, с. 823].

Православні священно- і церковнослужителі позбавлялися виборчих прав і опинялися в рядах маргіналів радянського суспільства, бо позбавлення виборчих прав передбачало дискримінацію в ряді цивільних і соціальних прав: підвищене оподаткування, складності при влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти та інше. Крім цього «позбавленці» ставали потенційними жертвами

репресій.

До числа «позбавленців» потрапляли не тільки діючі священнослужителі, а й ті, хто тимчасово виконував церковні обов'язки, а часто і священики, що залишили службу до революції. Складні життєві умови змушували їх звертатися з клопотаннями про відновлення у правах, зі скаргами на непомірно завищений відсоток оподаткування до органів влади. Деяким із них вдавалося домогтися позитивного рішення, але це не було гарантією ні від повторного занесення в списки «позбавленців», ні від подальших репресій.

Спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих прав» від виборчого процесу усувалися носії ворожої більшовизму ідеології: «Члени правління Релігійних общин (члени приходського, церковні старости і всі уповноважені релігійних товариств), нарівні з монахами та монахинями, священнослужителями всіх культів, а також їх дружини позбавлені виборчих прав» [163, с. 20].

Інструкція «Про вибори міських і сільських рад та про скликання з'їздів рад», прийнята Президією ВЦВК 13 жовтня 1925 р., значно змінила і доповнила основи проведення виборчої кампанії [160, с. 104]. Зміни стосувалися і «позбавленців». Детальніше, ніж у попередніх документах, роз'яснювалося, хто точно підпадав під категорію «позбавленців», а кого не слід було позбавляти прав. Згідно п. 19 даної Інструкції, виборчих прав позбавлялися ченці, духовні служителі релігійних культів усіх віросповідань, для яких це заняття було професією. У примітці до цього пункту уточнювалося, що псаломщики, кантори і допоміжний церковний персонал позбавлялися виборчих прав лише в тому випадку, якщо основним джерелом їх існування був дохід від виконання релігійних обрядів.

Треба відзначити, що заяв від священиків на оскарження рішень виборчих комісій практично не було. В основному свої права намагалися відстояти представники допоміжного церковного персоналу. До

числа священників стали зараховувати тих, хто не мав духовного сану, – хористів, просфорників, церковних старост і т.д. У даному випадку простежувалася чітка мета держави – за допомогою таких заходів блокувати церкву, караючи за зв'язок з нею мирян [160, с. 105].

«Позбавленці» могли оскаржити рішення виборчих комісій протягом одного тижня. Якщо виборча комісія задовольняла скаргу, то повідомляла про це позивачу. В іншому випадку вона була зобов'язана в триденний термін переслати скаргу зі своїм висновком у повітову або окружну виборчу комісію. Там процедура розгляду повторювалася. Рішення про затвердження постанови нижчої комісії або про задоволення скарги повідомлялося первинній виборчій комісії і доводилося до відома тих, хто її подав. Остаточним визнавалося рішення Всеросійської Центральної Виборчої Комісії.

15 березня 1926 р. відбулося засідання Оргбюро ЦК, на якому Й. Сталін різко засудив виборчу інструкцію ВЦВК 1925 р., зазначивши, що «у цілого ряду радянських товаришів останнім часом страшно розвилася готовність піти на поступки непролетарським елементам». За його ініціативою було прийнято рішення створити комісію під керівництвом В. Молотова, яка мала переглянути інструкцію і усунути положення про «розширення кола». До виборів 1926–1927 рр. була підготовлена нова інструкція «Про вибори міських і сільських Рад і скликання з'їздів Рад». Інструкція була затверджена Президією ВЦВК від 4 листопада 1926 р., вона значно відрізнялась від попередніх документів у питаннях виборчого права: законодавство пішло більш жорстким шляхом.

Виборчими правами, згідно зі ст. 15, п. «м», не могли користуватися «служителі релігійних культів усіх віросповідань, такі як: ченці, послушники, священники, диякони, псаломщики, мулли, муедзини, рабини, кантори, шамани, ксьондзи, пастори, начотчики і особи інших найменувань, виконуючі відповідні перераховані обов'язки, незалежно від того, чи отримують вони за

виконання цих обов'язків винагороду». До Інструкції 1926 р. було введено новий розділ – «Про відновлення у виборчих правах осіб, позбавлених таких» [161, с. 1211]. У ньому, порівняно з попередньою інструкцією, значно посилилися правила відновлення у виборчих правах всіх категорій, у тому числі священнослужителів.

Основними умовами відновлення в правах були заняття суспільно-корисною працею (для експлуататорів – протягом 5 років) і лояльне ставлення до радянської влади.

Служитель релігійного культу міг бути відновлений у виборчих правах тільки за умови зречення від сану, це повинно було статися публічно, наприклад, розміщенням заяви про зречення в газеті. При цьому необхідно було мати 5-річний стаж суспільно-корисної праці [161, с. 1212].

18 грудня 1926 р. інструкцією ВУЦВК та РНК УСРР «Про вибори до Рад» виділялося дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: «I – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користуються найманою працею раніше, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніше, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніше, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніше, IX – службовці й агенти колишньої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права» [163, с. 33].

При обговоренні проекту нової Конституції трудящі були проти надання виборчих прав служителям культу. На що один із опозиціонерів церкви Редькін написав: «Немало церковники напакостили в період гражданской войны, в период борьбы трудящихся за создание в СССР социалистического общества. Поэтому понятно, что многие трудящиеся высказывают мнение, что

избирательных прав попам давать не надо» [206, с. 9].

Позбавлення владою священно- та церковнослужителів виборчого права стало причиною відчуженості духовенства у державі. Термін «позбавленці», що вживався щодо осіб, позбавлених виборчого права, влучно характеризував правове становище та моральний стан духовенства [350, с. 89].

Служителі, позбавлені виборчого права, живучи в умовах постійного контролю з боку держави, відчували себе обділеними. Із зовнішнім оточенням – представниками державних і партійних інституцій, невіруючими людьми – у духовенства намітився розлад у відносинах. Духовні принципи, переконання духовенства були несумісні з пропагованими владою тезами про боротьбу з попом-експлуататором, релігійними забобонами, а наприкінці 1920–1930-х рр. – з попом-контрреволюціонером [360, с. 41].

Отже, інститут «позбавленців» являє собою яскравий приклад утілення ідеологічних засад у вимірі конкретної правової системи. Разом із тим, видається, що даний феномен потребує поглибленого наукового дослідження, оскільки ряд цензів, передбачених сучасним виборчим правом, також вимагають критичного наукового та юридичного осмислення.

Із середини 1930-х рр. набув розмаху новий політичний курс, котрий виявив себе сповна в трагічних і нечуваних репресіях. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку»: до кінця 1937 р. у СРСР мало бути ліквідовано всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Одна з головних ролей у виконанні цього завдання відводилася створеній ще у 1925 р. СВБ на чолі з Ємелянном Ярославським. У ході здійснення нової антирелігійної кампанії священників позбавили виборчих прав, обклали всіма можливими податками у таких розмірах, що вони не могли їх сплачувати. У результаті їх майно конфісковували, а сім'ї виселяли. Тому не дивно, що священники масово зрікалися сану. Тисячі слідчих

справ в архівах підтверджують факти терору проти священнослужителів тільки за те, що вони колись займалися пастирством.

Для родин духовенства всіх без винятку православних конфесій реалізація принципу відокремлення церкви від держави в реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, але й поза межі суспільного буття загалом. Усеохопний державний терор, утиски економічного характеру, обмеження політичних прав і свобод, матеріальна скрута – усе це примушувало духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану.

У періодичній пресі того періоду знаходимо статті, які присвячені духовенству, а особливо зречення сану. Так, у виданні «Безвірник» опублікована стаття, яка розкриває кількість священнослужителів, які зреклися сану на Уманщині у 1930 р. За постановою загальних зборів селян у багатьох селах були закриті храми, а тому священикам не було за що прогодувати сім'ю і вони були вимушені зійти з релігійної дороги. У статті надається таблиця кількості зречень сану на Уманщині священиками усіх конфесій. Починаючи з 1922 р. і по лютий 1930 р. 115 чоловік зреклися сану з невідомих причин [200, с. 39].

Серед архівних матеріалів знаходимо свідчення зречень в автобіографічних довідках. Священнослужитель, який служив у селі Благодатне Іванівського району, привселюдно зрікся сану. Протягом 13 років свого пастирського служіння в цьому селі він чимало зробив для його благоустрою, побудував храм. Після звістки, що він покидає церкву, мешканці села проголосували за те, щоб культову споруду забрати і передати під семирічну школу. У його автобіографії читаємо рядки про причини зречення: «Перевірівшись на факті, що релігія це все є дурниця, а не щось святе, я зараз зрікаюсь.... Не хочу бути і надалі у безжиттєвій темряві й затемнювати інших людей, а хочу бути вірним громадянином з громадянськими правами й працювати

на користь радянської влади». У кінці автобіографічної довідки підпис дяка Бітенка Якова Власовича [83, арк. 228].

На нашу думку, є дивним той факт, що підпис поставлений дяком, а не священиком. Звідси виходить, що зрікся сану не священнослужитель, а церковнослужитель, який фактично тільки допомагає при богослужіннях.

Отже, православне духовенство в умовах нового радянського законодавства зазнає впливів як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. По-перше, прийняття декрету відокремило церкву як соціальний інститут від держави. По-друге, позбавило духовенство та членів родин права користуватися землею та будь-якими наділами. По-третє, позбавило їх виборчих прав, ізолюючи від суспільства. І, нарешті, примусило до зречення сану, створивши для цього всі умови, хоча такі випадки були поодинокими на території УСРР.

Особливо згубним напрямом неоголошеної війни більшовицької партії та соціалістичної держави з Церквою стали постійні переслідування духовенства і навіть фізичні репресії, котрі були започатковані уже в перші дні радянської влади.

Розгортання кампанії масових репресій розпочалося після пленуму ЦК ВКП(б)У у лютому-березні 1937 р., на якому Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Відповідно удосконалювався репресивний апарат, який із середини 1937 р. сформувався у розгалужений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Так, 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ НКВС СРСР про утворення трійок для винесення вироків на заарештованим особам. Останні поділялися на дві категорії. До першої належали «найбільш зловісні елементи», що підлягали розстрілу. До другої – решта, які мали бути ув'язнені на термін 8–10 років.

Оскільки вияви активності з боку духовенства чи

парафіян розглядалися як контрреволюційна діяльність, звинувачені піддавались репресіям.

Репресії на місцях здійснювалися цими позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, керівника обласного управління НКВС і обласного прокурора [164, с. 8].

Професор В.О. Пащенко зазначає: «Ряд заходів із реорганізації правоохоронних органів, проведених в СРСР у середині 30-х років, дозволив приступити до останнього штурму православ'я – фізичної ліквідації духовенства» [366, с. 157].

Певне уявлення про розмах репресій проти духовенства та віруючих дають окремі документи.

Першим із священнослужителів, який зазнав смерті з боку радянської влади став митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський) ще у 1918 р.

Незважаючи на суворі застереження Святійшого Патріарха, вже 25 січня 1918 р., на третій день після вступу червоноармійців до Києва, біля стін Києво-Печерської Лаври без суду й слідства був розстріляний митрополит Київський і Галицький Володимир. Свідком убивства став невідомий солдат, який увечері проходив неподалік Лаври. Усе, що бачив, безіменний солдат переповів селянинові Ярославської губернії Г.І. Неробову. Із його слів, у матеріалах слідства подано наступний опис трагедії.

Митрополит звернувся до своїх убивць із запитанням: «Що, ви тут мене хочете розстріляти?». Один із них відповів: «А що ж? Церемонитися з тобою?» Тоді митрополит Володимир попросив дозволу помолитися. «Тільки швидше», - був даний наказ. Митрополит, здійнявши руки догори, сказав: «Господи, прости мої гріхи – навмисні і ненавмисні і прийми дух мій з миром». Він благословив обома руками своїх убивць і сказав: «Господь вас благословляє і прощає», - але не встиг опустити руки, як пролунало кілька пострілів. Затим було зроблено ще кілька пострілів уже в мертвого владика.

Після розстрілу вбивці почали піднімати Владика на

багнети. Обличчя його було проколоте в різних місцях і прострелене. Груді позначав страшний кривавий отвір від розривної кулі. Кілька ребер було вибито. Боки пронизані багнетами й прострелені. Потилиця також була проколота ударами багнету... Коли о. Анфім підняв тіло митрополита, до нього підбігли чоловік десять солдатів і робітників, які почали глумитися і лаятися над розстріляним Владикою, не дозволяли виносити його тіло: «Ви ще ховати його будете - в рівчак його кинути».

Лише об одинадцятій годині вдалося перенести тіло до Лаври. Його поклали в Христо-Михайлівській церкві, що в підвалі митрополичих покоїв. Був зроблений детальний медичний огляд тіла лікарем Олексієм Городецьким і все зафотографовано.

У митрополита стріляли простими і розривними кулями, а затим прокололи багнетами живіт і обличчя. Усі ці рани були визнані смертельними. При огляді тіла констатовано, що пальці правої руки були складені для хресного знамення.

Тіло митрополита відспівували у Софії Київській, Михайлівській та Великій Успенській церквах Лаври і поховали на Ближніх печерах у Хрестовоздвиженській церкві поряд із п'ятьма попередніми митрополитами Київськими [409, с. 42].

Радянський дослідник Г.І. Денісов у своїй праці «Правда про вбивство митрополита Володимира» подає іншу картину тих подій, які трапилися у 1918 р. До революції 1917 р. намісником Києво-Печерської Лаври був архімандрит Амвросій, якого було переведено з Почаївської Лаври ще в 1906 р. для того, щоб підтримати братію монастиря у Києві. Після вище зазначених подій ченці скинули архімандрита Амвросія і обрали на його місце архімандрита Климента всупереч монастирського статуту. Після приїзду митрополита Володимира з Москви до Києва нового намісника Лаври владика не затвердив. Можливо, з цієї причини між ними виникла ворожнеча і неприязнь. Дослідник акцентує свою увагу на тому, що митрополит Володимир був убитий людьми із

духовенства, а не радянської влади.

У 1920-х рр. – першій половині 1930-х рр. переслідувань не вдалося уникнути жодному з ієрархів і більшості духовенства цієї течії Православної Церкви, яка здобула назву «старослов'янська». Репресії тривали і після смерті патріарха, оскільки більшість єпископату України критично поставилася до лояльного владі нового керівництва РПЦ. Після кількох арештів, ув'язнення і заслання у 1929 р. помер митрополит Київський і Галицький Михаїл (Єрмаков), у 1930 р. в Москві було розстріляно єпископа Прилуцького Василія (Зеленцова), в 1933 р. у Києві помер від голоду колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Канівський Василій (Богдасhevський).

Знуцання і вбивства православних ієрархів та священнослужителів не припинялися як на території радянської Росії, так і України. Серед святителів РПЦ помітне місце належить священномученику Іларіону (Троїцькому), архієпископу Верейському, церковному діячу, сподвижнику Святійшого Патріарха Тихона, відомому проповіднику початку 1920-х рр.

Єпископське служіння його було хресним шляхом. Не минуло й двох років із дня його хіротонії, як він опинився на засланні в Архангельську. У грудні 1923 р. архієпископ Іларіон був засуджений до трьох років ув'язнення. Етапом його було доставлено до Кемського табору, а потім на Соловки. Коли архієпископ побачив увесь жах барачних умов і табірну їжу, то сказав: «Звідси живими ми не вийдемо».

Перебуваючи на Соловках, архієпископ Іларіон зберіг у собі всі ті добрі якості душі, які він набув за допомогою подвигів і до чернецтва, і в чернецтві, і у священстві. Ті, хто в цей час перебували разом із ним, були свідками його повного чернечого нестяжання, глибокої простоти, справжнього смирення, дитячої лагідності. Своїми речами він не цікавився. Тому хтось із милосердя повинен був усе-таки слідкувати за його валізою. Такий послушник був у нього і на Соловках. Архієпископа Іларіона можна було

образити, але він на це ніколи не відповідав, навіть міг не помітити зробленої спроби. Він завжди був веселий, а якщо навіть заклопотаний і стурбований, то швидко намагався прикрити це все тією ж веселістю. Він на все дивився духовними очима, все слугувало йому на користь духу.

У грудні 1929 р. архієпископа Іларіона направили на поселення в Середню Азію, у місто Алма-Ата, терміном на три роки. Етапом він добирався від однієї в'язниці до іншої. Дорогою його обікрали, і в Ленінград він прибув у лахмітті, що кишіло паразитами, й уже хворим. У лікарні заявили, що його треба поголити, на що Владика відповів: «Робіть тепер зі мною, що хочете». У маренні він говорив: «Ось тепер-то я зовсім вільний, ніхто мене не візьме».

За кілька хвилин до смерті до нього підійшов лікар і сказав, що криза минула і він може видужати. Архієпископ Іларіон ледь чутно прошепотів: «Як добре! Тепер ми далекі від...» І з цими словами сповідник Христовий помер. Це було 15/28 грудня [388, с. 53].

Ефективним заходом боротьби з православною церквою була організація її розколу. Комуністична партія скористалася владолюбними сподіваннями частини православного духовенства для створення опозиційної течії. Чекісти почали з підтримки трьох груп священнослужителів, які виступали проти політики патріарха Тихона (Беллавіна).

Особливою довірою властей користувалася найрадикальніша група нової течії в православній церкві – обновленства, яка називалася «Жива церква». В Україні перші парафії нової течії виникли влітку 1922 р. і були підтримані місцевою партійно-державною верхівкою.

Одним із перших під репресії потрапив екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков). 23 січня 1923 р. Вище церковне управління (ВЦУ) надіслало екзархові листа про усунення його від управління Київською єпархією. Проти нього було порушено кримінальну справу. 60-річний митрополит був ув'язнений у московській Бутирській в'язниці, незабаром засуджений

до 2-х років концтаборів. Втім, цей вирок було замінено адміністративним засланням у Туркестан [371, с. 302].

Із середини 30-х рр. набув розмаху новий політичний курс, котрий виявив себе сповна в трагічних і нечуваних репресіях. Обґрунтуванням цього курсу стала теза Сталіна про загострення класової боротьби в міру розвитку соціалізму.

Протягом багатьох століть Черкащина була одним із епіцентрів боротьби за державність України, колискою формування українського православ'я. Велика кількість православних храмів та монастирів, багатих за своєю історією та традиціями, увійшли до числа відомих культових споруд України. ХХ ст. мало значні відмінності від інших. Прихід до влади партії більшовиків вніс корективи у життя всіх верств суспільства. Поза увагою не залишилося і православне духовенство.

Розглядаючи сучасну Черкаську область, зупинимось на таких районах, як Уманський, Звенигородський, Монастирищенський та Христинівський. Географічне розміщення вказаних районів дозволяє вживати при окресленні регіону термін «Південна Київщина».

Проблема наступу держави на Православну Церкву потребує, безумовно, більш глибокого та всебічного вивчення як у теоретичному, так і в конкретно-історичному аспектах, зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій. Окрім цього, до нашого часу не підраховані точні втрати сакральних споруд, а в окремих регіонах навіть не проведений їх повний облік. Засвоєння як позитивного, так і негативного досвіду роботи державних та громадських організацій у сфері охорони культурних цінностей дає змогу відшукати шляхи її удосконалення на сучасному етапі, є важливим для правильного наукового розуміння нашого минулого. Розгляд питань взаємодії таких важливих соціальних інститутів, як держава і Церква, дозволяє визначити перспективу досягнення в суспільстві їх партнерських відносин [299, с. 275].

Православне духовенство Південної Київщини в

окреслений період зазнає значних змін з боку політичного курсу, який проводить радянська влада вже в перші роки перебування її на чолі держави.

Ставши на шлях політики державного атеїзму, в 20-ті й пізніші роки ХХ ст. радянська влада на території Південної Київщини розглядала репресії як один із дієвих засобів у боротьбі з релігією, широко використовуючи найрізноманітніші методи – від закриття монастирів, молитовних будинків, церков до організації судових процесів, висилки в адміністративному порядку служителів культу [301, с. 303].

Духовенство повсякчас зазнавало психологічного тиску, моральних принижень. Заяви з цього приводу рідко зустрічаються в архівах України, оскільки апелювати до державних органів зі скаргою на образу людської гідності в тих умовах було не варто. За статистичними даними на 1 вересня 1925 р. на території Київської єпархії нараховувалося 2520 осіб [52, арк. 10].

Судові та позасудові переслідування священнослужителів продовжувалися. Як розмах, так і жорстокість репресій стосовно служителів культу, порівняно з кінцем 20-х років ХХ століття, дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Декретом ВЦВК від 6 лютого 1922 р. ВЧК було реорганізовано у Державне політичне управління (ДПУ), з 1924 р. – Об'єднане (ОДПУ) в складі Народного комісаріату внутрішніх справ. Значно обмежувалися права цього органу на позасудові розправи. У травні 1922 р. було створено прокуратуру для нагляду за дотриманням законності, відновлено адвокатуру. У ході судової реформи було скасовано революційні трибунали, «двійки», «трійки» і відновлено діяльність суду. Усе це не означало припинення в країні політичних репресій [381, с. 47].

У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку» – до кінця 1937 р. в

СРСР мало бути ліквідовано всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Одна з головних ролей у виконанні цього завдання відводилася створеній ще у 1925 р. Спілці войовничих безбожників, на чолі з Ємелянном Ярославським. Державний маховик з остаточного «викорчовування» релігії працював у кількох напрямках – знищення храмів і предметів культу та економічний, політичний і моральний тиск на православне духовенство, що в середині 30-х рр. переросло у фізичні репресії проти нього. Священиків позбавили виборчих прав, обкладали всіма можливими податками в таких розмірах, щоб вони не змогли їх виконати. І тоді у них конфіскували майно, а сім'ю виселяли чи навіть «розкуркулювали». Тому не дивно, що священики масово зрікалися сану. Для глибоко віруючих людей це було вкрай непросте рішення, адже збереження вірності своєму покликанню від моменту висвяти й до кінця життя було канонічним обов'язком клірика.

Показати долю православного духовенства в ті жахливі роки безбожної влади можливо лише персоніфікувавши його. На території Уманщини відомі такі священнослужителі: Даміан Бучинський, Микита Ганжа, Діомід Крижанівський, Никон Когутівський, Євстахій Дончевський, Автоном Ганкевич, Федір Гусак, Георгій Іваницький, Феодосій Клепацький, Петро Маркевич, Георгій Скарженовський, Варнава Солоненко, Созонт Трегубчук, Іоанн Семенюк, Калліст Левченко, Мелетій Зелений. Усі вони, можливо, не були місцевими, але несли свій послух священнослужителя на території Південної Київщини [348, с. 29].

Слід відзначити такого священнослужителя, мешканця Уманщини, як Варнаву Солоненка. Він народився у селі Підвисоке на Уманщині. Тут минули його дитячі роки, він закінчив сільську школу і звідси подався до Києва. Благочестиві батьки мріяли дати синові світську освіту, вони хотіли бачити його вчителем, але не мали на це гроші. Сам отець Варнава розповідав дітям, що після закінчення школи почав здобувати засоби для навчання

своєю працею [387, с. 172].

Пішки він дістався до Києва, де колись із батьками раз чи двічі бував на прощі, пам'ятаючи вічну приказку: язик до Києва доведе. Дорогою Бог послав йому свій щедрий, як на його становище, дар: у дорожній пилюці він знайшов великі гроші – цілих три карбованці, – про це він розповідав як про велику милість, якої йому вистачило на довгий час навчання.

Варнава обрав собі шлях священика, а шлях цей виявився кам'янистим і дуже тернистим, відомо, з яких причин. До 1922 р. він служив священиком у селі Криві Коліна. А в 1931 р. переїхав до Умані. Був знайомий з Уманським єпископом Макарієм (Кармазиновим), який був репресований у 1928 р. і засуджений до 10 років покарання у таборах Крайньої Півночі. Пізніше зустрівся з ним у місцях ув'язнення, а 1931 р. є роком його звільнення.

Позбавлений парафії і права богослужіння, отець Варнава з п'ятьма дітьми переїздить до села Підвисоке і ставить будиночок, напевне, на батьківській садибі [387, с. 174].

На одному із допитів його запитали: «Отреклись ли вы от духовного сана?» Відповідь була такою: «От духовного сана не отрекался и отрекаться не намерен, ибо я – человек твердых религиозных убеждений!». Варнава Солоненко відповів як істинний пастир та залишався пастирем до кінця [52, арк. 5].

Звинувачувальний висновок з справи отця Варнави Солоненка приділяє його особі значну увагу, визначаючи його роль у житті уманської духовної когорти дещо особливою.

«Служитель культа, поп В.Д. Солоненка проводит контрреволюционную деятельность... В результате его агитации церковники собрались на Мещанку на собрание, призывал выступать за открытие храмов... Он принимает активное участие в восстановлении церкви на Мещанке. Оказывал материальную помощь высланному за контрреволюционную деятельность бывшему уманському

єпископу Макарию Кармазинову...» [347, с. 8].

У червні 1927 р. був заарештований архімандрит Уманського монастиря А.В. Аверук, 29 червня того ж року, опираючись лише на агентурні дані, уповноважений Уманського окрвідділу ДПУ на підставі постанови ВЦВК від 6 грудня 1922 р. і ЦВК СРСР від 20 березня 1924 р. порушує клопотання перед особливою нарадою ДПУ УРСР про адміністративну висилку Аверука як соціально небезпечного елемента. 2 липня 1927 р. прокурор окрсуду, розглянувши справу А. Аверука, затверджує клопотання Уманського окрвідділу ДПУ про відправлення архімандрита до концтабору.

Великий громадянський резонанс мала доля черниць Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. 18 серпня 1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про ліквідацію монастиря. Наприкінці 1926 р. останні мешканці, а це 32 черниці покинули обитель. Дві з них – ігуменя Рафаїла та регент Іустина – знайшли притулок у колишньої послушниці Т.І. Рясик. Як пригадує жителька Чигирини Л.Г. Постригань, одного літнього дня у будинок ввірвалися 6 міліціонерів, які вивели ігуменю Рафаїлу на подвір'я, прив'язали до груші та почали катувати. Згодом відвезли до старої бойні, там її згвалтували, а потім убили. Тіло загиблої викинули на звалище, ледь присипавши піском [446, с. 25].

16 жовтня 1937 р. отець Варнава був засуджений Київською Трійкою до страти через розстріл. А вже 3 листопада, у ніч на свято Казанської ікони Божої Матері, о другій годині ночі він був страчений на 64 році життя.

Не залишилась осторонь таких подій і Києво-Печерська Лавра, яка була найбільшим православним чоловічим монастирем на території УСРР. Ченці Печерського монастиря у ХХ ст., як і всі православні віруючі країни, зазнала гонінь. Обитель було закрито, більшість насельників Лаври заарештовано, частину з них було розстріляно.

У працях українських дослідників подаються

біографічні дані репресованих монахів, які були вбиті радянською владою у першій третині червоного ХХ століття. Серед них близько 10 осіб вищого духовенства (єпископи, архієпископи, митрополити), близько 100 осіб (монахи, ієродиякони, ієромонахи, ігумени, архімандрити) були заарештовані, частина з яких вислана на заслання, а інші розстріляні. [382, с. 13].

Отже, можемо констатувати, що робота партійних і державних органів із розколу й ліквідації православ'я як течії шляхом судових процесів із надуманими обвинуваченнями, всебічної підтримки всіляких опозиційних до патріаршої та автокефальної церков напрямів, не принесла бажаних для більшовиків результатів. Репресивні органи більшовиків змушені були повернутися до прямолінійних, погромних методів боротьби майже з усіма релігійними течіями, «навертаючи» їх на службу державі, комуністичній ідеології і сталінізму.

ПІСЛЯМОВА

Процеси національного та релігійно-духовного відродження, які мають місце в сучасній Україні, супроводжуються поглибленням інтересу до вітчизняної історії та культури. Нинішнє суспільство переосмислює та переоцінює події, що відбувалися в умовах радянської дійсності, у тому числі й у сфері державно-церковних відносин.

Проблема наступу держави на православну церкву потребує, безумовно, більш глибокого та всебічного вивчення як у теоретичному, так і в конкретно-історичному аспектах, зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій.

Дослідження соціально-економічної складової відносин держави та Православної Церкви в Україні в 1920–1930-ті рр. дозволяє зробити наступні висновки:

Історіографія державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. за період незалежності викликала інтерес багатьох вітчизняних дослідників. Збільшення досліджень було пов'язане насамперед із тривалою відсутністю можливості реалізації прав та свобод громадян, зокрема реальної свободи совісті у суспільстві, відсутністю джерельної бази наукових досліджень.

Загальний стан історіографії дослідження характеризується відсутністю комплексних робіт, присвячених аналізу формування політики соціально-економічного наступу радянської держави на Православну Церкву в УСРР у міжвоєнний період.

Здійснений аналіз історіографії проблеми дав змогу визначити її періодизацію: радянська історіографія (1918–1991 рр.), сучасна українська та російська історіографія (1991 р. – початок ХХІ ст.), українська емігрантська історіографія та зарубіжна історіографія. Радянський період історіографії поділено на етапи: перший – 1920-ті – початок 1930-х рр.; другий – середина 1930-х – перша половина 1980-х рр.; третій – друга половина 1980-х – 1991 рр.

Однак, з огляду на проблематику досліджень, відчутним

є брак ґрунтовних праць, які б, спираючись на найновіші відкриття у джерельній базі, запропонували комплексну оцінку впливу соціально-економічного чинника на державно-церковні відносини в Радянській Україні 1918–1937 рр.

Рівень дослідження заявленої теми обумовив необхідність використання в роботі широкої джерельної бази. Основу джерельної бази дисертації склало широке коло архівних матеріалів, що дозволило достовірно і всебічно розкрити тему дослідження для відтворення об'єктивної картини історичних процесів і подій. Період незалежності України дав можливість відкриття багатьох засекречених фондів архівів, які в радянський період були недоступними для істориків. Аналіз справ архівних фондів розкриває картину державно-церковних відносин радянської доби окресленого періоду.

Виявлена у ході пошукової роботи сукупність різноманітних за походженням, змістом і призначенням джерел була систематизована за такими групами: партійні документи; документи державної влади (документи урядів, окремих наркоматів, відомств); мемуари політичних діячів; довідкові та статистичні матеріали; преса та інші засоби масової інформації.

Державно-церковні відносини у 1920–1930-х рр. регулювалися не тільки офіційними законами, але й таємними циркулярами Антирелігійної комісії при ЦК ВКП(б) і Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, які лягали в основу секретних підзаконних актів НКВС і ДПУ. Виключно цими актами регламентувалася діяльність спеціальних органів щодо впровадження агентури в церковне середовище, розколу Православної Церкви, розвалу релігійних громад, проведення кампанії з вилучення церковних скарбів.

Основними виконавцями радянської політики щодо релігії в Україні були ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави (відділення культів) адміністративного відділу Адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР та міжурядницька (міжвідомча) комісія

НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об'єднань, VI відділення таємно-політичного відділу ОДПУ (у 1920-ті рр.), 3 відділ V управління НКВС по боротьбі з церковно-сектантською контрреволюцією (у 1930-ті рр.).

Наглядом і регламентацією життя релігійних громад в Україні займалися органи державної адміністрації: від сільської ради до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК). У царині державно-церковних відносин в УСРР найвищою інстанцією був ВУЦВК, а в період між сесіями - Президія ВУЦВК. Скарги на постанови губвиконкомів або облвиконкомів про закриття храмів подавалися до Президії ВУЦВК через НКВС УСРР.

Пріоритетними у джерельній базі дослідження стали неопубліковані матеріали фондів українських архівів. Залучення до дисертації 135 справ 11 фондів 4 архівних установ України дозволило сформувати репрезентативну джерельну базу, яка створила умови для здійснення комплексного дослідження зазначеної проблеми.

Становище, в якому опинилися релігія і церква в період формування радянської тоталітарної держави, спонукає до вивчення усіх застосовуваних більшовиками форм і засобів у боротьбі за утвердження комуністичної ідеології як «єдино правильної». Політика більшовицької державно-партійної машини, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, трактування релігії як «опіуму народу», передбачала формування нового матеріалістичного світогляду і нового типу людини, цілком підпорядкованої лише ідеології Комуністичної партії. Атеїстична пропаганда була складовою всієї антирелігійної боротьби. Атеїзм став політичним важелем, засобом, елементом у системі формування світогляду людей у потрібному напрямі. Радянська пропаганда виключала свободу вибору не лише в релігійному, а й в усіх інших сферах життя.

Сформоване радянською владою законодавство з відокремлення церкви від держави було спрямоване на формування досить широкого кола правовідносин, визначало різноманітний об'єктивний склад цих

правовідносин, різні превентивні, регулятивні, охоронні заходи та різні способи правового регулювання.

Із прийняттям декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» держава і Церква вийшли на новий рівень відносин. Школа відокремилася від Церкви і мала виключно світський характер освіти. Антирелігійне виховання зростаючого покоління відбувалось у формах гурткової роботи (диспути, лекції, вечори, вистави тощо), участі у масових антирелігійних кампаніях, активної пропагандистської діяльності самих учнів. Усе це перетворилося на систему дій, спрямованих на знищення релігійної свідомості та релігійного світогляду дітей, усунення церкви із системи виховання та запровадження нової атеїстичної ідеології.

Партія розглядала молодь як свій резерв, вона повинна була перейняти партійні принципи, в тому числі й установки на всеохопну атеїзацію. Справі виховання молодого безвірника були підпорядковані школа та всі просвітницькі заклади.

Газетна та журнальна періодика стала різноплановим, багатим історичним джерелом, що доповнила архівні та інші документальні джерела предметною конкретикою, але потребує уважного прочитання та критичного осмислення. Матеріали архівосховищ центральних архівних установ України, бібліотек, зміст атеїстичних періодичних видань 20–30-х рр. ХХ ст. стали основою джерельної бази дослідження.

Одним із показників впливу на Церкву держава використала засоби масової інформації у вигляді газет, журналів, листівок, брошур, стінгазет, які розповсюджувались по всій території УСРР як на платній, так і на безкоштовній основі. Основними ж функціями партійно-радянської преси були: пропагандистська (ідеологічна), організаторська, навчально-виховна, ініціююча.

Аналіз антирелігійної преси того часу сприяв критичному осмисленню періоду становлення державно-церковних відносин у першій третині ХХ століття. Партійні

та державні органи влади насаджували суспільству антирелігійні настрої, використовуючи наукову історичну літературу та періодичні видання. Саме друковані засоби масової інформації відіграли провідну роль у поширенні атеїстичної ідеології. Уся преса антирелігійного характеру була опублікована на території СРСР у вигляді журналів та газет загальносоюзного та українського значення.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності Церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції», але була спрямована на те, щоб скомпрометувати Церкву в очах народу (в першу чергу, населення голодуючих регіонів). Робилося все, щоб спровокувати клір на дії, які, з точки зору радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні», що повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань.

Основним напрямом у політиці радянської влади щодо церкви, поряд із посиленням просвітницької роботи, стає репресивна діяльність, яка включала закриття храмів, заборону церковного дзвону, гоніння священнослужителів і віруючих. Основи богоборчої політики були закладені в ряді урядових і партійних документів.

Українці важкі випробування протягом 1920–1930-х рр. в УСРР пройшли як чоловічі, так і жіночі монастирі. Незважаючи на те, що вони були важливими осередками церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя, все ж потрапили під приціл влади як матеріальні об'єкти, які несли в собі цінності матеріального характеру. Перш за все, про це свідчать факти вилучення цінностей, як зі столичних обителів, так і по округах УСРР, позбавлення володіння і користування землею.

В українському суспільстві православне духовенство завжди відіграло важливу роль. Воно користувалося повагою з боку населення; саме духовенство на певному етапі розвитку українського народу стало тим стрижнем,

навколо якого об'єдналася українська спільнота. Кращі з його представників становили не тільки соціальну, а й інтелектуальну та духовну еліту українського суспільства.

Встановлення радянської влади в регіонах колишньої Російської імперії ознаменувало послідовний наступ більшовицької влади на релігію і церкву, переслідування духовенства та віруючих. Напрямки такої діяльності були найрізноманітніші – від пропагандистських акцій, церковних розколів до репресивних заходів щодо тих, хто сповідував віру в Бога.

Православне духовенство в умовах нового радянського законодавства зазнає впливів як зовнішніх так і внутрішніх факторів. По-перше, прийняття декрету відокремило церкву як соціальний інститут від держави. По-друге, позбавило духовенство та членів їх родин права користування землею та будь-якими наділами. По-третє, позбавило їх виборчих прав, ізолюючи від суспільства. І, нарешті, створило всі необхідні умови для зречення сану, хоча дані випадки були поодинокими на території УСРР.

Найбільш згубним напрямом неоголошеної війни більшовицької партії та соціалістичної держави із церквою стали постійні переслідування духовенства і навіть його фізичні репресії, котрі були започатковані уже в перші дні радянської влади.

Можемо констатувати, що робота партійних і державних органів із розколу й ліквідації православ'я як течії шляхом судових процесів із надуманими обвинуваченнями, всебічної підтримки всіляких опозиційних до патріаршої та автокефальної церков напрямів не принесла бажаних для більшовиків результатів. Репресивні органи більшовиків змушені були повернутися до прямолінійних, погромних методів боротьби майже з усіма релігійними течіями, «навертаючи» їх на службу державі, комуністичній ідеології і сталінізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у місті Києві
(ЦДАВОВУУК)**

**Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
(ВУЦВК, м. Харків)**

1. Оп. 2. Том 1. Спр. 20. Ч.1. 314 арк.
2. Оп. 2. Спр. 25. 51 арк.
3. Оп. 2. Спр. 370. 53 арк.
4. Оп. 2. Спр. 516. 70 арк.
5. Оп. 2. Спр. 530. 33 арк.
6. Оп. 2. Спр. 702. 177 арк.
7. Оп. 2. Спр. 707. 46 арк.
8. Оп. 2. Спр. 743. 143 арк.
9. Оп. 2. Спр. 995. 147 арк.
10. Оп. 2. Спр. 3176. 175 арк.
11. Оп. 2. Спр. 3177. 26 арк.
12. Оп. 7. Спр. 248. 14 арк.
13. Оп. 7. Спр. 270. 65 арк.
14. Оп. 7. Спр. 295. 24 арк.
15. Оп. 7. Спр. 297. 46 арк.
16. Оп. 7. Спр. 321. 5 арк.
17. Оп. 7. Спр. 322. 47 арк.
18. Оп. 7. Спр. 323. 175 арк.
19. Оп. 7. Спр. 324. 41 арк.
20. Оп. 7. Спр. 339. 3 арк.
21. Оп. 7. Спр. 340. 3 арк.
22. Оп. 7. Спр. 341. 2 арк.
23. Оп. 7. Спр. 342. 9 арк.
24. Оп. 7. Спр. 344. 7 арк.

- 25. Оп. 7. Спр. 345. 53 арк.
- 26. Оп. 7. Спр. 575. 6 арк.
- 27. Оп. 7. Спр. 611. 8 арк.
- 28. Оп. 7. Спр. 612. 47 арк.
- 29. Оп. 7. Спр. 641. 18 арк.
- 30. Оп. 7. Спр. 643. 31 арк.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів УРСР

- 31. Оп. 2. Спр. 13. 284 арк.
- 32. Оп. 2. Спр. 465. 6 арк.

**Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ
УСРР**

- 33. Оп. 1. Спр. 1088. 89 арк.
- 34. Оп. 1. Спр. 1089. 19 арк.
- 35. Оп. 1. Спр. 1092. 59 арк.
- 36. Оп. 1. Спр. 1094. 211 арк.
- 37. Оп. 1. Спр. 2189. 243 арк.
- 38. Оп. 2. Спр. 195. 54 арк.
- 39. Оп. 2. Спр. 945. 53 арк.
- 40. Оп. 2. Спр. 946. 92 арк.
- 41. Оп. 2. Спр. 947. 76 арк.
- 42. Оп. 2. Спр. 958. 85 арк.
- 43. Оп. 2. Спр. 961. 85 арк.
- 44. Оп. 2. Спр. 998. 20 арк.
- 45. Оп. 2. Спр. 1076. 25 арк.
- 46. Оп. 2. Спр. 1077. 51 арк.
- 47. Оп. 2. Спр. 2313. 24 арк.
- 48. Оп. 3. Спр. 261. 2 арк.
- 49. Оп. 3. Спр. 262. 80 арк.
- 50. Оп. 3. Спр. 363. 16 арк.
- 51. Оп. 3. Спр. 390. 197 арк.
- 52. Оп. 3. Спр. 399. 10 арк.
- 53. Оп. 3. Спр. 403. 239 арк.
- 54. Оп. 3. Спр. 1054. 12 арк.
- 55. Оп. 3. Спр. 1056. 87 арк.
- 56. Оп. 3. Спр. 1064. 38 арк.
- 57. Оп. 3. Спр. 1065. 42 арк.

58. Оп. 3. Спр. 1081. 52 арк.
59. Оп. 3. Спр. 1627. 56 арк.
60. Оп. 3. Спр. 1628. 82 арк.
61. Оп. 3. Спр. 1629. 242 арк.
62. Оп. 3. Спр. 1631. 22 арк.
63. Оп. 3. Спр. 1632. 49 арк.
64. Оп. 3. Спр. 1633. 163 арк.
65. Оп. 3. Спр. 1634. 58 арк.
66. Оп. 3. Спр. 1635. 179 арк.
67. Оп. 3. Спр. 1636. 81 арк.
68. Оп. 3. Спр. 1637. 295 арк.
69. Оп. 3. Спр. 1639. 214 арк.
70. Оп. 3. Спр. 1641. 81 арк.
71. Оп. 3. Спр. 1646. 8 арк.
72. Оп. 3. Спр. 1648. 79 арк.
73. Оп. 3. Спр. 1650. 217 арк.
74. Оп. 3. Спр. 1928. 40 арк.
75. Оп. 3. Спр. 1929. 144 арк.
76. Оп. 3. Спр. 1930. 120 арк.
77. Оп. 3. Спр. 1932. 126 арк.
78. Оп. 3. Спр. 1933. 73 арк.
79. Оп. 3. Спр. 1934. 28 арк.
80. Оп. 3. Спр. 1935. 41 арк.
81. Оп. 3. Спр. 1961. 126 арк.
82. Оп. 3. Спр. 1962. 112 арк.
83. Оп. 3. Спр. 1963. 208 арк.

Фонд 8. Народний Комісаріат юстиції УРСР

84. Оп. 1. Спр. 110. 9 арк.
85. Оп. 1. Спр. 261. 24 арк.
86. Оп. 1. Спр. 817. 269 арк.
87. Оп. 1. Спр. 818. 295 арк.
88. Оп. 1. Спр. 819. 23 арк.
89. Оп. 1. Спр. 1216. 376 арк.
90. Оп. 1. Спр. 1217. 258 арк.
91. Оп. 1. Спр. 1218. 214 арк.

Фонд 166. Народний Комісаріат освіти УРСР

- 92. Оп. 1. Спр. 2. 85 арк.
- 93. Оп. 1. Спр. 11. 50 арк.
- 94. Оп. 1. Спр. 298. 68 арк.
- 95. Оп. 1. Спр. 381. 156 арк.
- 96. Оп. 1. Спр. 695. 5 арк.
- 97. Оп. 2. Спр. 711. 46 арк.
- 98. Оп. 6. Спр. 8193. 76 арк.
- 99. Оп. 11. Спр. 524. 44 арк.

Фонд 258. Всеукраїнська Центральна Комісія по боротьбі з наслідками голоду

- 100. Оп. 1. Спр. 323. 85 арк.

Фонд 2623. Народний Комісаріат праці УСРР

- 101. Оп. 1. Спр. 2711. 3 арк.

Фонд 3984. Українська автокефальна православна церква

- 102. Оп.1. Спр. 54. 46 арк.
- 103. Оп. 3. Спр. 120. 6 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У)

- 104. Оп. 20. Спр. 610. 126 арк.
- 105. Оп. 20. Спр. 635. 155 арк.
- 106. Оп. 20. Спр. 748. 244 арк.
- 107. Оп. 20. Спр. 995. 42 арк.
- 108. Оп. 20. Спр. 1120. 273 арк.
- 109. Оп. 20. Спр. 1168. 258 арк.
- 110. Оп. 20. Спр. 1450. 127 арк.
- 111. Оп. 20. Спр. 1772. 121 арк.
- 112. Оп. 20. Спр. 1839. 184 арк.
- 113. Оп. 20. Спр. 1842. 54 арк.

- 114. Оп. 20. Спр. 1843. 134 арк.
- 115. Оп. 20. Спр. 1845. 49 арк.
- 116. Оп. 20. Спр. 1846. 43 арк.
- 117. Оп. 20. Спр. 2006. 204 арк.
- 118. Оп. 20. Спр. 2007. 186 арк.
- 119. Оп. 20. Спр. 2264. 256 арк.
- 120. Оп. 20. Спр. 2318. 69 арк.
- 121. Оп. 20. Спр. 2494. 273 арк.

**Центральний державний історичний архів
України в місті Києві
(ЦДІАУК)**

Ф. 128. Києво-Печерська Лавра

- 122. Оп. 1 КДС. Спр. 731а. 6 арк.
- 123. Оп. 1 КДС. Спр. 747. 36 арк.
- 124. Оп. 2 заг. Спр. 516. 214 арк.
- 125. Оп. 2 заг. Спр. 525. 34 арк.
- 126. Оп. 2 друк. Спр. 1142. 3 арк.
- 127. Оп. 3 заг. Спр. 738. 15 арк.
- 128. Оп. 3 заг. Спр. 821. 1 арк.
- 129. Оп. 3 заг. Спр. 844. 24 арк.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

**Ф. Р-375. Адміністративний відділ
Шевченківського (Черкаського) окружного
виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, м. Черкаси
Шевченківського (Черкаського) округу**

- 130. Оп. 1. Спр. 65. 286 арк.
- 131. Оп. 1. Спр. 67. 226 арк.
- 132. Оп. 1. Спр. 68. 131 арк.
- 133. Оп. 1. Спр. 73. 190 арк.
- 134. Оп. 1. Спр. 74. 370 арк.
- 135. Оп. 1. Спр. 75. 67 арк.

2. Опубліковані джерела

136. Адміністративний кодекс УСРР: Текст та поартикульний коментар / за ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. Х.: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 119 с.

137. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. – 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. 1064 с.: ил.

138. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. М.–Новосибирск, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. 600 с.

139. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. М.–Новосибирск, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1998. 648 с.

140. Бошко В.И. Отделение церкви от государства. К., 1917. 24 с.

141. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства. М., 1926. 180 с.

142. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви». Книга 2. К., 2007. 699 с.

143. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Друга радянська типографія, 1921. 703 с.

144. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. Харків: Літодрукарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.

145. Изъятие церковных ценностей в Москве в 1922 году. Сборник документов из фонда Реввоенсовета Республики. М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. 304 с. + 48 с. ил.

146. История Советской Конституции (в документах).

1917–1956 / Сост. А.А. Липатов, Н.Т. Савенков. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. 1046 с.

147. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 2. 1917–1922. 9-е изд., доп. и испр. М.: Политиздат, 1983. 606 с.

148. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 4. 1926–1929. – 9-е изд., доп. и испр. М.: Политиздат, 1984. 575 с.

149. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). Т. 1. 1898–1917. – 8-е вид., доп. і випр. К.: Видавництво політичної літератури України, 1978. 516 с.

150. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918–1941). Т. 1. 1918–1941. К.: Політвидав, 1976. 1022 с.

151. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. 184 с.

152. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 17. Март 1908 – июнь 1909. Издание пятое / В.И. Ленин. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. 656 с.

153. Мартирологія українських церков у чотирьох томах. Том I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.

154. Октябрьская буря / Сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. В.И. Старцева. М.: Молодая гвардия, 1987. 636[4] с., ил.

155. Отделение церкви от государства и школы от церкви. Х.: Юриздат УССР, 1926. 128 с.

156. Перший Всеукраїнський Православний

Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. Упорядники Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська. Київ – Львів, 1999. 560 с.

157. «Приспело время подвига...»: Документы Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. о начале гонений на Церковь / сост., автор статьи Н.А. Кривошеева. М.: Православ. Свято-Тихонов. гуманитар. ун-т, 2012. 522 с.: ил.

158. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. [Упорядники Б.О. Лобовик, Р.С. Приходько]. К.: Політвидав України України, 1979. 260 с.

159. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Москва, 1942. 1483 с.

160. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. М.: Госиздат «Красный Пролетарий», 1925. 1221 с.

161. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1926 г. М.: Типография Управления Делами СНК СССР, 1926. 1524 с.

162. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. Киев: Т-во «Печатная С.П. Яковлева», 1919. 580 с.

163. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В.М. Волковинський, П.С. Гончарук, А.Д. Гришин та ін. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 1 (1917–1941 рр.). 771 с.

164. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30 роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. Рівне: Волинські обереги, 2003. 152 с.

3. Періодична преса

165. Амосов Н. Антирелигиозное воспитание в школе // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 22–30.

166. Амосов Н. Терпеливо разъяснить вред религии // Безбожник. 1936. № 9. С. 8

167. Антирелігійна пропаганда під час хлібозаготівлі // Безвірник. 1930. № 12. С. 1–3.

168. Безбожникам України // Безбожник. 1937. № 1. С. 1.

169. Боротьбу проти релігії – на рівень завдань третього року другої п'ятирічки // Безвірник. 1935. № 2–3. С. 1–8.

170. Владіміров С. Боротьба Парижської комуни проти релігії // Безбожник. 1939. № 13. С. 4.

171. Бірюков М. Зрікаюсь... // Вісті ВУЦВК. 14 грудня 1929. № 290. С. 5.

172. Гаїнцев М. Розвал у релігійному таборі // Безвірник. 1931. № 5–6. С. 49–54.

173. Галактионов М. Советская власть и религия // Безбожник у станка. 1927. № 11. С. 2.

174. Геппенер Н. Успенський собор – центр Лаври // Безбожник. 1938. № 44. С. 3.

175. Даем отпор религии // Безбожник у станка. 1927. № 4. С. 4.

176. Дудник О. Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників // Безвірник. 1935. № 11–12. С. 49–50.

177. Инцертгов Н. За п'ять лет (СВБ в цифрах) // Безбожник. 1930. № 7. С. 4–5.

178. Итоговая кампания по изъятию церковных ценностей // Агитпропаганда. 1922. № 6. С. 84–86.

179. Ігнатюк Д. До 2-го Всесоюзного з'їзду Рад безвірників. Якою повинна бути Спілка Безвірників // Безвірник. 1929. № 8. С. 32–40.

180. Кандідов Б. Православна церква й Лютнева революція // Безвірник. 1927. № 2. С. 9–17.

181. Кандідов Б. Православна церква й Лютнева революція // Безвірник. 1927. № 3. С. 13–23.

182. Кандідов Б. Як церква змагалася із Жовтневою революцією // Безвірник. 1927. № 10. С. 5–20.
183. Книш І. З церкви збудували школу // Безбожник. 1937. № 8. С. 2.
184. Красиков П.А. Советская политика в религиозном вопросе // Революция и церковь. 1919. № 1. С. 5–8.
185. Курашкевич К.В. На місці церкви – колбуд // Безбожник. 1937. № 3. С. 4.
186. Лукачевский А. 10 лет журнала «Антирелигиозник» // Безбожник. 1936. № 2. С. 8.
187. Лукачевский А. Антирелигиозная подготовка учительства // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 68–76.
188. Лютенька С. Закрито останню церкву // Безбожник. 1937. № 5. С. 4.
189. Марков М. Ганчірки і мотлох у трунах // Безвірник. 1930. № 9. С. 4.
190. Михайлівську церкву – під школу // Безвірник Одещини. 1936. 3 квітня. С. 1.
191. Мишанський І. Антирелігійна робота на Україні // Безбожник. 1938. № 7. С. 1.
192. Мишанський І. Двадцятиріччя декрету відокремлення церкви від держави // Безбожник. 1938. № 4. С. 4.
193. Мишанський І. Декрет про відокремлення церкви від держави // Безбожник. 1939. № 6. С. 2.
194. Можайский Н. Тихое монастырское житие // Атеист. № 28. 1928. С. 57–60.
195. Олещук Ф. 10 лет работы СВБ // Безбожник. 1936. № 1. С. 6.
196. Олещук Ф. Сталинская Конституция // Безбожник. 1936. № 7. С. 9.
197. Олещук Ф. У наступ на релігію // Безвірник. 1930. № 7. С. 11.
198. Південний М. Антирелігійний рух на Конотопщині // Безвірник. 1930. № 10. С. 32–36.
199. Платонов М. За кулісами Православної Церкви // Безбожник. 1938. № 22. С. 4.

200. Присмерки релігії // Безвірник. 1930. № 9. С. 39–40.
201. Про роботу Київської обласної організації СВБ // Безвірник. 1935. № 2–3. С. 41–51.
202. Річниця великих перемог // Безвірник. 1935. № 10. С. 1–5.
203. Савченко Я. Марксизм-ленінізм про релігію // Безбожник. 1938. № 50. С. 2.
204. Сараб'янов В. Класики марксизму-ленінізму про релігію // Безбожник. 1930. № 26. С. 2–4.
205. Слесар В. Зникли церкви, збудовано колбуди // Безбожник. 1937. № 7. С. 3.
206. Страна обсуждает Сталинскую Конституцию // Безбожник. 1936. № 11. С. 9–10.
207. Сухоплюев И. Изъятие церковных ценностей // Агитпропаганда. 1922. № 4–5. С. 84–90.
208. Товарищ Сталин о борьбе с религией // Безбожник. 1939. № 6. С. 4–6.
209. Турган О. Урожай революції (Шполянський район, Київська область) // Безвірник. 1935. № 10. С. 22–29.
210. Фаворський В. І. Окружна конференція безвірників на Київщині // Безвірник. 1928. № 8–9. С. 81–82.
211. Церкви і синагоги – під клуби // Безбожник. 1937. № 5. С. 4.
212. Юбилей Союза воинствующих безбожников // Безбожник. 1936. № 3. С. 9.
213. Ярославский Е. Надо ли давать избирательные права служителям культов // Безбожник. 1936. № 8. С. 6–7.
214. Ярославский Е. Не пора ли целиком произвести отделение школы от церкви? // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 14–16.
215. Ярославский Е. Учителя и религия // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 19–21.
216. Ярославський Є. Про завдання боротьби з релігією // Безвірник. 1935. № 9. С. 1–4.

217. Ярославський Є. Товариш Сталін про релігію // Безвірник. 1935. № 7. С. 5–11.

4. Спогади

218. Жорна: нариси, спогади, документи про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму: Кн. 2. Черкаси, 2001. 176 с.

219. Никодимов І.М., проф. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.). Вид. 3-є, стереотипне. К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. 224 с., іл.

220. Чельцов Михаил, протоиерей. Воспоминания «смертника» о пережитом. М.: «Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского», 1995. 160 с.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, наукові статті

221. Абраменко Л. Про публічну реабілітацію політичних репресій в Україні // Історія в школі. 2001. № 11–12. С. 43–46.

222. Акуленко В. Великий злам. Від охорони до нищення пам'яток // Пам'ятки України. 1989. № 2. С. 29–34.

223. Бабак О. Роль соціального фактору в процесі зміни релігійних цінностей партійною ідеологією 20-х рр. ХХ ст.: історіографія // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (ІХ–ХХІ ст.). Зб. наукових статей. Випуск 1 (3). 2007. С. 9–12.

224. Бабенко Л.Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницький, 2012. Вип. 5. С. 181–184.

225. Бабенко Л.Л. Ліквідаційні комісії в системі

антирелігійної боротьби більшовицької держави на початку 1920-х рр. // Православ'я–наука–суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково–практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: ЧНУ, 2004. С. 50–52.

226. Бабенко Л.А. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // Філософські обрії. 2010. № 24. С. 222–235.

227. Бабинов Ю.А. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.

228. Бедь В.В. Конституційно-правові аспекти реалізації права людини на свободу совісті та віровизнання. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр «УУБА-КаУ», 2010. 278 с.

229. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 1. С. 98–104.

230. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 97–103.

231. Белебега І.О. Україна і комунізм. Харків: видання журналу «Березіль», 2000. 502 с.

232. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г. М.: Наука, 1990. 224 с.

233. Біднов В. Церковна справа на Україні. Тернів: Видавництво «Українська автокефальна церква», 1921. 48 с.

234. Білан Г. Причини виникнення і фактори становлення української церкви 20-х рр. ХХ ст. // Бористен. 2003. № 9. С. 19–21.

235. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь–Військо України, 1994. 432 с.

236. Білокінь С.І. Дослідження історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930-ті роки) у

незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 1993. С. 86–106.

237. Блажейовський Дмитро. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів: Каменяр, 1996. 558 с.

238. Бобко Т. До проблеми релігійності молоді в 20-х рр. ХХ ст. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Том 4. С. 43–46.

239. Бобко Т.Г. Диякони та псаломщики в структурі церковної ієрархії в 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Випуск ХІХ. С. 240–243.

240. Бобко Т.Г. Духовенство в громадсько-державних організаціях в 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип. 28. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 162–166.

241. Бондаренко В. Українська автокефальна православна церква: процес становлення // Людина і світ. 1990. № 8. С. 15–18.

242. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / Інститут історії України НАН України. К., 1998. 298 с.

243. Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. 1990. № 11. С. 80–91.

244. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в 1917–1927 годах // Вопросы истории. 1994. № 4. С. 35–45.

245. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь и советская власть в 1917–1927 годах // Вопросы истории.

1993. № 8. С. 40–54.

246. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 314 с.

247. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с., іл.

248. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. 265 с.

249. Вещиков А. Путь к атеизму. М.: Издательство «Советская Россия», 1965. 160 с.

250. В жертву Богу приносится лучшее. К.: Издание мужского монастыря «Свято-Покровская Голосеевская пустынь», 2012. 96 с.

251. Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. К.: Рада, 1994. 126 с.

252. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репр. відтворення вид. 1961 р. Т. 4: (ХХ ст.), ч. 1. К.: Либідь, 1998. 368 с.

253. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви ХХ ст. Нью-Йорк-Київ-Браунд-Брук, 1990. Т. 4. Час. І. 384 с.

254. Воля П. Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?) // Розбудова України. 1997. № 3. С. 53–57.

255. Воля П. ХХ вік помстився... // Людина і світ. 1995. № 10. С. 14–18.

256. Вострышев М.И. Патриарх Тихон. 2-е изд., испр. М.: Мол. гвардия–ЖЗЛ; Русское слово, 1997. 302 [2] с., ил.

257. Галамай О. Опір РПЦ модернізаційним заходам радянської влади на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / Гол. ред.: А. Винар, І. Коцан; відп. ред.: С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, А. Шваб. Луцьк: РВВ «Вежа»

Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Т. 3. С. 272–277.

258. Галамай О.М. Взаємини церкви і духовенства з державою у 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2006. С. 40–43.

259. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк, 1987. 64 с.

260. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: «Наукова думка», 2003. 888 с.

261. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1974. 134 с.

262. Горев М. Церковные богатства и голод в России. М., 1922. 20 с.

263. Грабовський С. Утопія більшовизму на українських теренах // Розбудова держави. 1996. № 8. С. 12–19.

264. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.

265. Грідіна І.М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 74–80.

266. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.

267. Дегтярьов М.Г. Михайлівський Золотоверхий монастир. 2-ге вид., стереотип. К.: Техніка, 1999. 160 с.: іл.

268. Денісов Г.І. Правда про вбивство митрополита Володимира. К., 1930. 7 с.

269. Доненко Николай, протоиерей. Наследники Царства. Книга I. Симферополь: «Таврида», 2000. 464 с.

270. Доненко Николай, протоиерей. Наследники Царства. Книга II. Симферополь: «Таврида», 2004. 552 с.

271. Доненко Н. Новомученики Феодосии: Священномученик Андрей Косовский, Преподобномученик Варфоломей (Ратных), Священномученик Иоанн Блюмович; Феодосия, Судак, таруї Крым в годы воинствующего атеизма, 1920–1938 рр. Феодосия-М.: Издат. дом Коктебель, 2005. 320 с.

272. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вініпег: Видання Наукового Товариства при Колегії св. Андрія, 1949. 102 с.

273. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 70 с.

274. Євсєєва Т. Діяльність спілки «Войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 303–331.

275. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 362 с.

276. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). К.: Либідь, 1991. 72 с.

277. Жилюк С. Репресії проти духовенства та віруючих на Житомирщині у 30-х роках // Людина і світ. 2002. № 7–8. С. 40–44.

278. Жилюк С.І. Справа архієпископа Орлика: доля духовенства Житомирщини 20-х–30-х рр. ХХ століття. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. 150 с.

279. Журавский А. Жизнеописания новых мучеников Казанских. Год 1918-й. М.: Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского, 1996. 208 с.

280. Зальмон Б.Й. Православ'я в Україні (1917–1938) // Український історичний журнал. 2000. № 3. С. 120–129.

281. Зінченко Арсен. Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні // Київська старовина. 1996. № 6. С. 97–106.

282. Зінченко Арсен. Митрополит Василь Липківський. К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2007. 63 с.

283. История Русской Православной Церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Том 1: годы 1917–1970. Санкт-Петербург: Воскресение, 1997. 1024 с.

284. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. К., 2009. 64 с.

285. Ігнатуша О. Діяльність комісії ЦВК СРСР у справах культур ті її значення для України (30-ті роки ХХ століття) // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 30–38.

286. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р. / За ред. А. Зінченка. К.: Логос, 1997. С. 121–138.

287. Ігнатуша О.М. Держава та національна ідея в житті українських православних церков 20–30-х рр. ХХ ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». Частина 1. 13–16 травня 1996 р. Одеса, 1996. С. 97–98.

288. Ігнатуша О.М. Міжконфесійні взаємини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: до питання про характер джерельної бази проблеми // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск Х. Запоріжжя: Просвіта, 2001. С. 112–121.

289. Ігнатуша О.М. Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. ХХ ст.): навчальний посібник. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 250 с.

290. Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах

голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112–127.

291. Ігнатуша О.М. Руйнація конфесійної мережі в Україні 1920–1930-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 2003. № 10. С. 34.

292. Ігнатуша О. Церква в умовах голодомору 1932–1933 роках // Наша Віра. 2008. № 11(247). С. 14–15.

293. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. К.: Український центр духовної культури, 1996–1999. – Т.3. Православ'я в Україні. 1999. 560 с.

294. Кабанець Є. Смерть митрополита Володимира // Людина і світ. 1997. № 4 (439). С. 21–26.

295. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Тт. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова. М.: Прогресс, 1990. 771 с.

296. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). К.: Наук. Думка, 1991. 96 с.

297. Катрич-Домалевська Л.О. Репресії проти духовенства в 30-ті роки ХХ ст. // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Науковий збірник / За заг. ред.. П.Ю. Саух, О.М. Швидак, І.І. Ярмошик та ін. Т. 1. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 90–94.

298. Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...» Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. 2004. № 6. С. 23–30.

299. Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 274–294.

300. Киридон А. Документи ЦДАВО України з історії Української Православної Церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 рр.) // Історичний журнал. 2004. № 12. С. 55–62.

301. Киридон А. Духовенство в радянській Україні

1920–1930-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 14. С. 301–328.

302. Киридон А. Еволюція більшовицької ідеології стосовно церкви в період переходу «воєнного комунізму» до нової економічної політики в Україні // Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 9. Збірник. К.: ІІ і ЕНД, Полтава : АСМІ, 1999. С. 114–117.

303. Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви (1917–1930 рр.) // Історичний журнал. 2004. № 6–7. С. 20–31.

304. Киридон А. Ідеологічне протистояння церкви і держави в умовах утвердження тоталітарної системи в Україні // Владі і церква в Україні (перша половина ХХ століття): збірник наукових праць. Полтава, 2000. С. 123–133.

305. Киридон А. Міжконфесійні відносини в радянській Україні (20–30-ті роки) // Історичний журнал. 2005. № 6. С. 15–26.

306. Киридон А. Причини розколів в українському православ'ї (1920-і роки) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. Вип. VIII. Дрогобич: Коло, 2004. С. 294–307.

307. Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я–наука–суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: ЧНУ, 2004. С. 47–49.

308. Киридон А.М. Держава–церква–суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження: Монографія. К.: КМУ, 2007. 96 с.

309. Киридон А.М. Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930–1936 роки) // Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: видавництво

НДПУ ім. М.Гоголя, 2004. С. 159–163.

310. Киридон А.М. До питання про взаємини УАПЦ і радянської влади в середині 1920-х років // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14: На пошану академіка І.С. Винокура. С. 317–329.

311. Киридон А.М. Доля одного проекту відродження Української православної Церкви (1937 рік) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 5. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. С. 109–117.

312. Киридон А.М. Мораль і моральність провідників політики відокремлення церкви від держави в радянській Україні 1920–1930-х років // Лаврський альманах: Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 12. / Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К.: ВІПОЛ, 2004. С. 52–59.

313. Киридон А.М. Українська автокефальна православна церква: проблеми історіографії // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 9. / Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К.: ВІПОЛ, 2003. С. 27–31.

314. Киридон А.М. Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у радянській Україні (1917–1939 рр.) // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 6. Рівне: РІС КСУ, 2007. С. 31–40.

315. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 384 с.

316. Кобзар Б.С. Атеїстичне виховання учнів у процесі позакласної роботи // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 95–99.

317. Ковалев В.А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. М.: Издательство НОРМА, 1997. 288 с.

318. Козлов В.Ф. Монастыри России в первые годы после революции // Журнал Московской Патриархии. 1993. № 4. С. 26–33.

319. Козлов В.Ф. Свидетельствуют документы (об изъятии церковных ценностей) // Журнал Московской Патриархии. 1993. № 4. С. 47–52.

320. Косик В. Тисячоліття християнства на Україні (1988–1988). Брюсель-Лондон, 1987. 64 с.

321. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновлення Московського патріархату (1917–1925). Мюнхен, 1953. 40 с.

322. Коцур Н. Атирелігійна пропаганда в діяльності організацій України в умовах НЕПу (1921–1929 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 18. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. С. 189–198.

323. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичне виховання й пропаганду. К.: Держполітвидав УРСР, 1962. 184 с.

324. Красный мираж. Палачи великой России. М.: ООО «ВАДИМ», 2008. 544 с.

325. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. 2001. № 37. С. 5–6.

326. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. 2001. № 38. С. 4–5.

327. Лаврик Г.В. Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919–1929 років: організаційно-правові засади. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 355 с.

328. Лаврик Г.В. Емігрантська історіографія 20–30-их років про політико-правове становище церкви в Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 20–21. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 200–215.

329. Лаврик Г.В. Правовий вплив на церковно-релігійне життя в Україні 20-х років ХХ ст.: зміст, соціально-політична палітра // Державо і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19.

К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 152–156.

330. Лаврик Г.В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 45–47.

331. Лешан В.Ю. Історія християнства в Україні. Чернівці: Рута, 2007. 120 с.

332. Липківський В. Історія української православної церкви. Вінніпег, 1961. 181 с.

333. Литвин Н.М. Радянське законодавство у системі ідеологічного забезпечення політичних репресій у 20–30-х роках ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2004. № 2 (26). С. 150–156.

334. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навчальний посібник. Донецьк: ДонДУ, 1996. 144 с.

335. Лопушан Т.В. Проблема атеїстичного виховання школярів педагогічній пресі 20–30-х років ХХ століття // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011 року) / ред. кол.: В.С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 53–59.

336. Макарська А. Монастирі радянської України у 20–30-х роках ХХ століття: правове становище // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 109–116.

337. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минувшина. Книга II. Православні монастирі на терені сучасної

Черкаської області після 1917 року. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 480 с.

338. Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП (б) (1918–20-ті роки). К.: РВЦ «Проза», 1997. 32 с.

339. Машкін А. «Время собирать камни!» // Історія в школі. 2007. № 5. С. 1–5.

340. Метель А.В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919–1941 гг.) // Вестник Омского университета. 2013. № 1 (67). С. 43–47.

341. Моїсеєнко В. «На цих горах возсіяє Благодать Божа...» Історія Руської Православної Церкви. Частина IV (з 1700 р. до сьогодні) // Церковна православна газета. 2009. березень. С. 8–9.

342. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. К.: Знання, 1998. 271 с.

343. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. К., 1995. 280 с.

344. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. К., 1995. 216 с.

345. Николин Алексей, священник. Церковь и государство. М.: Издание Сретенского монастыря, 1997. 430 с.

346. Нікольський В.М. Національні аспекти репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 74–89.

347. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Книга 2. Черкаси: Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2008. 288 с.

348. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси: Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2009. 456 с.

349. Новые мученики Российские. Часть 2. М.: «Типография преп. Иова Почаевского», 1957. 323 с.

350. Олійник М.П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної

ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля) // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 89–91.

351. Орловский Дамаскин, иеромонах. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия. Книга I. Тверь: «Булат», 1992. 239 с.

352. Павленко П.Ю. Радянський атеїзм як різновид духовного геноциду українського народу // Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів: Матеріали IV Міжнар. наук. конф., Київ, 25 листоп. 2005 р. К.: МАУП, 2006. С. 111–120.

353. Панченко П.П. Релігійні конфесії в контексті історизму. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 100 с.

354. Пастернак Євген. Україна під большевиками (1919–1939). (Спроба історичної студії). Торонто «ЄВШАН-ЗІЛЛЯ», 1979. 314 с.

355. Пащенко В. «Ніч минула, а день наблизився...». Держава і православ'я в Україні 20-ті роки. К.: Видавництво «Полтава», 1994. 170 с.

356. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.

357. Пащенко В. Благородні наміри і трагічні наслідки політичного курсу ВКП(б) з релігійного питання (20–30-ті роки) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: «ОВС», 2002. Вип. 11. С. 155–172.

358. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 роки // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28–30 вересня 1994 р. К.: Укр. Правн. Фондація. Вид-во «Право», 1996. С. 36–40.

359. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

360. Пащенко В. Соціалізм на церковному згарищі: 20–30-ті роки // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник. За загальною редакцією А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. К.: Світ Знань, 2003. С. 40–45.

361. Пащенко В. Трагічна доля Української автокефальної православної церкви // Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 9. Збірник. К.: ІП і ЕНД, Полтава : АСМІ, 1999. С. 118–121.

362. Пащенко В.О. Більшовицька держава і православна церква: війна замість діалогу // Православ'я–наука–суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково–практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: ЧНУ, 2004. С. 16–18.

363. Пащенко В.О. Благородні наміри і трагічні наслідки політичного курсу ВКП(б) з релігійного питання (20–30-ті роки) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: «ОВС», 2002. Вип. 11. С. 155–172.

364. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К.: Видавництво «Полтава», 1993. 188 с.

365. Пащенко В.О. Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо церкви // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 9. / Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К.: ВІПОЛ, 2003. С. 95–100.

366. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи та факти 20–30 років. К.: Видавництво «Полтава», 1994. 252 с.

367. Пащенко В.О. Трагедія Руської православної церкви крізь долю її єпископів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного

університету. Запоріжжя: Просвіта, 2002. Випуск XV. С. 98–111.

368. Пащенко В.О. Трагічне десятиліття УАПЦ // Церква і національне відродження. К.: Інститут національних відносин і політології АН України. 1993. С. 90–101.

369. Петров С.Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской церкви (1921–1925 гг.) / Отв. ред. Н.Н. Покровский. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 408 с.

370. Пилявець Л. «Народ вийшов на церковну працю...» I Український православний собор Київщини // Людина і світ. 1997. № 5–6. С. 8–13.

371. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. Ред. В.А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.: іл.

372. Последнее следственное дело архиепископа Феодора (Поздеевского) / Автор-составитель Петрова Т.В. М.: Даниловский благовестник, 2010. 272 с.

373. Преловська І. «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви // Людина і світ. 2001. № 6. С. 42–46.

374. Преловська Я. Надбання власної ієрархії Українською автокефальною православною церквою (за матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року) // Розбудова держави. 1996. № 8. С. 53–59.

375. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 25–32.

376. Програма занять в антирелігійному гуртку на селі. Харків: Перша друкарня державного видавництва України імені Г.І. Петровського, 1927. 16 с.

377. Програма початкового антирелігійного гуртка. Харків: Видання Харківського обласного методичного кабінету, 1937. 20 с.

378. Простите, звезды Господни. Исповедники и

соглядатаи в документах, или Зачем русскому Церковь? / Сост. В.А. Королёв. Фрязино: Содружество Православный Паломник, 1999. 320 с., ил.

379. Регильсон Л. Трагедия Русской церкви 1917–1945 гг. Париж, 1977. 631 с.

380. Резникова И. Православие на Соловках. Материалы по истории Соловецкого лагеря. Санкт-Петербург: Издательство Научно-информационного центра «Мемориал», 1994. 208 с.

381. Рибак І.В. Новітня історія Росії радянської доби (1917–1991 рр.). Видання третє. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2007. 288 с.

382. Рилкова Л.П. Біографічні відомості про братію Києво-Печерської Лаври, що постраждали за Православну віру в ХХ столітті. К.: Типографія Києво-Печерської Лаври, «Видавництво «Фенікс»», 2008. 288 с.

383. Российская Церковь в годы революции (1917–1918). Сборник. Крутицкое Патриаршее Подворье. М., 1995. 272 с.

384. Русская Православная Церковь. ХХ век / А.Л. Беглов, О.Ю. Васильева, А.В. Журавский и др. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. 800 с.: ил.

385. Савельєв В.П. Становлення УАПЦ та її наступний погром більшовицькими терористами // Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червого терору та українських голодоморів: Матеріали IV Міжнар. наук. конф., Київ, 25 листоп. 2005 р. К.: МАУП, 2006. С. 288–292.

386. Святийник веры. М.: «Издательство им. святителя Игнатия Ставропольского», 1997. 200 с.

387. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси: Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2001. 400 с.

388. Священномученик Иларион (Троицкий), архиепископ Верейский: Житие / Сост. посл. Елены Птицыной. 2-е узд., испр. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. 64 с.: ил.

389. Седюлин А. Законодательство о религиозных культурах. М.: Юридическая литература, 1974. 95 с.

390. Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1967. № 9. С. 103–108.

391. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Х.: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. 232 с.

392. Силантьев В.І. Рух за автокефалію Української православної церкви за часів Центральної ради // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'яті слобожанські читання». Круглий стіл «Історії Харківського священства», секція історико-краєзнавчого релігієзнавства. Харків: Курсор, 2003. 110 с., 23 іл.

393. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20-30 роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1–2. С. 244–252.

394. Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20–30-ті рр. // Релігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.): збірка наукових праць / В.О. Пащенко (відп. наук. ред.). Полтава, 1997. С. 42–67.

395. Слободянюк Е. Монастирі України: історія нищення // Київська старовина. 1995. № 1. С. 105–108.

396. Соболев П.І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): Монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.

397. Стоколос Н.Г. Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20–30 рр. ХХ століття). К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 52 с.

398. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.: іл.

399. Танасійчук, о. д-р Андрій. Релігійна свобода в

Україні. Юридично-історичне дослідження законодавства 1919–2000 років. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 232 с.

400. Танчер В.К. Основи наукового атеїзму. К.: Вища школа, 1974. 312 с.

401. Тарапон О. Політика радянського режиму у сфері релігії та її наслідки для церкви // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.). Зб. наукових статей. Випуск 1 (3). 2007. С. 163–167.

402. Терезов В.Я. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 85–89.

403. Тригуб О. Інституційний розкол РПЦ в Україні (1922–1939 рр.): джерельна база // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: Збірник наукових праць / Відп. ред. В.І. Марочко, А.Г. Морозов. Умань: ПП Жовтий, 2012. С. 401–406.

404. Тригуб О.П. Православна церква 1920–30-х років на Херсонщині: спроба реконструкції архівних джерел // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 22. Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. С. 174–178.

405. Тригуб О.П. Розгром української опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): Монографія. Миколаїв: ТОВ Фірма «Іліон», 2009. 312 с.

406. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. К.: Либідь, 2009. 544 с.: іл.

407. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. К., 2005. 402 с.

408. Українська Автокефальна Церква. Історичний нарис про церковний розкол на Україні. Почаїв: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1995. 32 с.

409. Ульяновський В.І. Постріли у Києво-Печерській Лаврі. Маловідомі факти про вбивство митрополита

Володимира // Трибуна лектора. 1990. № 7. С. 41–43.

410. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.): Монография. Луганск: РИО ЛИВД, 1999. 120 с.

411. Хомчук Оксана. Українська Православна Церква у ХХ столітті на чужині. Нью Йорк, 2000. 31 с.

412. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. 1989. № 4. С. 175–181.

413. Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. М.: Издательский дом «Хроника», 1994. 255 с.

414. Черная книга / Составил А.А. Валентинов. Париж: Издание русского национального студенческого объединения, 1925. 296 с.

415. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ж-Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек, Ж-Л. Марголен. Львів: «Афіша», 2008. 712 с.

416. Черномаз Б. Український національний менталітет – остання барикада. К.: «Талком», 2014. 636 с.

417. Чугай А.С. Мученики за віру: Нарис. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2005. 80 с.

418. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. К.: «Тетра», 2000. 533 с.

419. Шнира В.В. Взаємовідносини УАПЦ і радянської влади в 1921–1930 рр. // Православ'я–наука–суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково–практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: ЧНУ, 2004. С. 59–61.

420. Янушевич И.И. Конфессиональная политика советского государства: уроки история (1917–1928 гг.). Мн.: БГУ, 2005. 143 с.

421. Ярославский Е. Коммунизм и религия. М.: Молодая гвардия, 1937. 48 с.

422. Ярославский Е. О религии. М.: Госполитиздат, 1957. 640 с.

423. Ярославський Є. Біблія для віруючих і невіруючих. К.: Держполітвидав, 1958. 372 с.

424. Ярославський Є. Вибрані антирелігійні статті. К.: Держполітвидав, 1958. 192 с.

425. Ярославський Є. Як народжуються, живуть і умирають боги і богині. К.: Держполітвидав, 1958. 258 с.

426. Ятленко М.М. Антирелігійна кампанія радянської влади в Україні в 20–30-і роки ХХ століття // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 5. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. С. 97–103.

427. Wociurkiw B.R. Church – State Relations in the USSR. Survey: Globus, 1968. 461 p.

428. Wociurkiw B.R. The Shaping of Soviet Religious Policy // Problems of Communism. May–June 1973. pp. 37–51.

429. Wociurkiw B.R. Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two Case Studies. Cambridge: Ukrainian Studies Fund, 1984. 113 p.

430. Ellis J. Religious Broadcasting Into The Soviet Union // RCL. 1975. № 3.4–5. pp. 43 – 48.

431. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. London: Macmillan and Co., Ltd., 1961. 364 p.

432. Mydlowsky Lev. W. Bolshevik persecution of religion and church in Ukraine, 1917–1957: Informative outline. London: Ukrainian Publishers Ltd, 1993. 32 p.

6. Довідкові та енциклопедичні видання

433. Барсенков А.С. История России. 1917–2004: Учеб. пособие для студентов вузов. М.: Аспект Пресс, 2005.

434. Бухарева І.В. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. К.: Смолоскип, 2011. 184 с., іл.

435. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

436. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.

437. Історія України (компаративні нариси) / О.А. Білоусько, А.М. Киридон, П.В. Киридон, П.А. Кравченко / Посібник для учнів та студентів. Полтава: АСМІ, 2002. 524 с.

438. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. 488 с.

439. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.

440. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К.: ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. 512 с.

441. Коцур В.П. Історіографія історії України: курс лекцій: навч. пос. для студ. іст. спец. вузів. Чернівці, 1999. 519 с.: іл.

442. Макарчук С.А. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. Львів: Світ, 2008. 512 с.: іл.

443. Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.; іл.

444. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр. К.: Ніка-Центр, 2010. 368 с. (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 5).

445. Практический справочник по православию. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. 1024 с.

446. Реабілітовані історією. Черкаська область: [у 4 кн.]. Черкаси: Тясмин, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: У 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: М.С. Овчаренко (голова) та ін.]. 2006. 600 с.

447. Реабілітовані історією. Черкаська область: [у 4 кн.]. Черкаси: Тясмин, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: У 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Кн. 4 / [обл. редкол.: А.В. Риженко (голова) та ін.]. 2004. 500, [4] с.

448. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор.

Є.К. Бабич, В.В. Патока; авт. вступ. статті С.І. Білокінь. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.

449. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 200 с.

450. Черномаз Б. Методологія історії ХХ ст.: посіб [для студ. вищ. навч. закл.]. Умань, 2011. 112 с.

451. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. К.: Наук. думка, 2004. 560 с.

7. Дисертації та автореферати

452. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Харків, 2002. 19 с.

453. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Запоріжжя, 2005. 20 с.

454. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Дніпропетровськ, 2007. 19 с.

455. Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20 – 40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Львів, 2000. 19 с.

456. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». К., 2005. 19 с.

457. Дудка Л.О. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». К., 2005. 21 с.

458. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол

православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Дніпропетровськ, 2006. 39 с.

459. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». К., 2006. 34 с.

460. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919 – 1929 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень». К., 2008. 33 с.

461. Рибак І.В. Політика радянської влади щодо російської православної церкви в Криму (1917 – 1941 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Черкаси, 2008. 20 с.

462. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Харків, 2005. 38 с.

463. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Львів, 1996. 20 с.

464. Фесенко А.М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Х., 2007. 23 с.

465. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Дніпропетровськ, 2000. 35 с.

466. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». К., 2001. 35 с.

ДОДАТКИ**Додаток А****Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України
«Про відокремлення церкви від держави і школи від
церкви» від 19 січня 1919 р.**

1. Церква відокремлювалася від держави.
2. В межах республіки заборонялося видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності.
3. Кожен громадянин міг сповідувати будь-яку віру чи не сповідувати жодної. Будь-які позбавлення прав, пов'язані з сповіданням будь-якої віри, відмінялися.
4. Дії держави й інших публічних правових суспільних інституцій не супроводжувалися ніякими релігійними обрядами і церемоніями.
5. Довільне виконання релігійних обрядів забезпечувалося на стільки, наскільки вони не порушують суспільного порядку і не супроводжувалися посяганням на права громадян радянської республіки. Влада мала право на застосування необхідних заходів для забезпечення з цією метою суспільного порядку і безпеки.
6. Ніхто не міг, посилаючись на релігійні погляди, ухилитися від виконання своїх громадських обов'язків. Винятки з цього положення, за умови заміни одного громадського обов'язку іншим, в кожному окремому випадку допускались лише за рішенням Народного Суду.
7. Релігійна присяга відмінялася. За певних обставин виголошувалася лише урочиста обіцянка.
8. Акти громадського стану почали вестися виключно органами громадської влади і відділами запису шлюбу і народження.
9. Школа відокремлювалася від церкви. Викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних а також приватних установах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускалося. Громадяни могли навчати і навчатися релігії у

приватному порядку.

10. Усі церковні і релігійні спільноти повинні були підпорядковуватися загальним положенням про приватні спільноти і союзи, і не користуватися жодними перевагами та субсидіями.

11. Примусові збори і обкладення на користь церковних і релігійних спільнот, так само як і заходи примусу, покарання з боку цих спільнот над їхніми співчленами, не допускалися.

12. Ніякі церковні і релігійні спільноти та товариства не мали права володіти майном.

13. Все майно існуючих в державі церковних і релігійних спільнот оголошувалося народним надбанням. Споруди і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, віддавалися за постановами місцевої влади в безкоштовне користування відповідних релігійних спільнот

ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 1. Од.зб. 2. Арк. 4.

**Из постановления Святейшего Патриарха Тихона и
Священного Синода о деятельности церковно-
административного аппарата в условиях новой
государственной власти
28 февраля 1918 г.**

«...»

О захвате церковного имущества

12. Священные сосуды и прочие принадлежности богослужения должно всеми мерами оберегать от поругания и расхищения, и для сего – без нужды не вынимать их из церковных хранилищ, а последние устроить так, чтобы они не могли быть легко открыты грабителями.

13. В случае покушения на захват священных сосудов, принадлежностей богослужения, церковных метрик и прочего имущества церковного не следует добровольно отдавать их, так как:

а) священные сосуды и принадлежности богослужения освящены церковным употреблением, и мирянам не должно их даже касаться;

б) метрические книги необходимы для чисто церковных целей, светская же власть должна сама озаботиться их изготовлением, если в них нуждается;

в) церковное имущество принадлежит Святой Церкви, а клир и весь Православный народ являются лишь его охранителями.

14. В случае нападения грабителей и захватчиков на церковное достояние следует призывать Православный народ на защиту Церкви, ударяя в набат, рассылая гонцов и т.п.

15. Если всё таки отобрание состоится, то непременно следует составлять о сем акт за подписью свидетелей, и подробную опись отобранного, с указанием поименно лиц, совершивших отобрание, и немедленно доносить о сем епархиальной власти. «...»

Церковные ведомости. 1918. №7/8. С. 32 – 35.

Комісією з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих вилучені з Музею Культу і Побуту (Києво-Печерська Лавра) нижченаведені предмети:

1. Митра, покрита золотом, прикрашена перлами, діамантами та іншими каменями, з різьбленим гербом на камені, кінця XVII ст.
2. Митра, розшита перлами, Архімандрита Зосими (Валкевіча), 1781 р.
3. Лампада золота з діамантовим пензлем з перлами, дар імператриці Катерини II Лаврі.
4. Хрест золотий карбований з рельєфними зображеннями, 1750 р.
5. Хрест великий на престольний золотий на срібному високому постаменті карбованою видатної художньої роботи, дар Гетьмана Богдана Хмельницького, на підставці, облаштованої Гетьманом Мазепою.
6. Рама срібна позолочена з прикрасами з дорогоцінних каменів, - з ікони Йосипа обручника, - дар імператора Павла I.
7. Образ Благословляючого Спасителя з віночком, прикрашеним великими діамантами, - благословення Катерини II Патемкіну, перед Турецькою війною.
8. Чаша золота карбованої роботи, дар Архімандрита Зосими (Валкевіча) 1767 р.
9. Чаша золота велика, - дар імператриці Анни Іоанівни.
10. Панагія золота прикрашена великими діамантами з портретом Фельдмаршала графа Румянцева-Задунайського та його дружини дар, - Державного Канцлера графа Миколи Румянцева 1811 р.
11. Євангеліє в золотому окладі, прикрашене емаллю і коштовним камінням роботи Київського золотих справ майстра Захарії Брезгунова 1811 р.
12. Хрест наперсний, прикрашений діамантами, дар імператора Олександра I.
13. Митра перлова з дорогоцінними каменями XVII ст.
14. Три панагії золотих з діамантами першої половини XIX ст.»

ЦДІАУК. Ф. 128. Оп. 2 заг. Од. зб. 525. арк. 3.

**Оприлюднені дані щодо закриття церков протягом
1925 – 1931 рр.**

Роки	Кількість закритих церков
1925	46
1926	28
1927	58
1928	97
1929	136
1930	234
1931	350

Безвірник. 1931. № 21–22. С. 40.

Додаток Д

**Відомість про кількість закритих молитовень в Україні
з 1 січня 1929 р. по 1 січня 1930 р.**

№	Округи	Церкви	Синагоги	Костьоли	Інші	Разом
1	Артемівська	7	2	–	–	9
2	Білоцерківська	1	7	1	1	10
3	Бердичівська	4	12	–	3	19
4	Вінницька	6	3	–	1	10
5	Волинська	–	5	–	–	5
6	Глухівська	3	1	–	–	4
7	Дніпропетровська	6	4	1	1	12
8	Запорізька	1	3	–	2	6
9	Зінов'ївська	1	3	–	–	4
10	Ізюмська	1	–	–	–	1
11	Кам'янецька	3	5	1	–	9
12	Київська	6	1	–	4	11
13	Конотопська	2	2	–	–	4
14	Коростенська	2	5	–	–	7
15	Криворізька	4	3	–	–	7
16	Кременчуцька	7	4	–	1	12
17	Куп'янська	3	–	–	–	3
18	Лубенська	1	1	–	–	2
19	Луганська	8	1	–	2	11
20	Маріупольська	4	–	–	–	4
21	Мелітопольська	3	4	–	–	7
22	Могилівська	1	7	–	–	8
23	Миколаївська	3	4	–	–	7
24	Ніжинська	2	2	1	–	5
25	Одеська	1	2	–	1	4
26	Первомайська	5	6	–	–	11
27	Полтавська	16	1	–	1	18
28	Прилуцька	4	–	–	–	4
29	Проскурівська	2	4	–	–	6
30	Роменська	3	1	–	–	4
31	Сталінська	4	1	1	–	6
32	Старобільська	4	–	–	–	4
33	Сумська	2	–	–	–	2
34	Тульчинська	1	5	–	1	7
35	Уманська	5	5	1	1	12
36	Харківська	10	1	–	3	14
37	Чернігівська	2	2	–	–	4
38	Шевченківська	7	6	–	5	18
	Разом	145	113	6	27	291

Зречення з сану служителів культу на Уманщині

Зреклося сану	1922 року	1923 року	1924 року	1925 року	1926 року	1927 року	1928 року	1929 року	2 місяці 1930 року
Попів	2	4	8	13	9	2	4	18	40
Дяків	1	8	6	8	3	2	8	43	12
Дияконів	-	-	1	2	-	-	-	1	5
Ченців	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Пресвітерів	-	-	-	1	-	-	-	2	-
Регентів	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Канторів	-	-	-	-	1	-	-	2	-
Різників	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Всього	3	12	15	25	13	4	12	66	59

Безвірник. 1930. № 9. С. 39.

Кількість релігійних громад Уманської округи

№	По місцю розміщення	По числу общин	Православні		
			Тихоновці	Обновленці	Автокефалісти
1.	Окрцентр	Від 50 до 200	2	-	-
		200 до 500	-	-	1
		Понад 500	4	-	-
2.	Райцентр	Від 50 до 200	1	-	-
		200 до 500	-	-	-
		Понад 500	12	-	7
3.	Сільрад	Від 50 до 200	15	-	7
		200 до 500	165	-	24
		Понад 500	46	-	40
	Всього		245	0	74

ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Од. зб. 956. Арк. 53.

Наукове видання

Олександр Чучалін

**ДЕРЖАВА І ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА В УКРАЇНІ
У 1920–1930-ТІ РОКИ**

Монографія

Підписано до друку 26.12.2018 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 10,46. Тираж 300 прим.
Замовлення № 583

Видавець і виготівник “Сочінський М. М.”
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19; вул. Садова, 2
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com